

48

653

A TERMÉSZETFÖLÖTTI ELEM
SHAKESPEARE SZÍNМŰVEIBEN

IRTA

BERZEVICZY ALBERT

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1910

Köteles példány
FRANKLIN-TÁRSULAT

A TERMÉSZETFÖLÖTTI ELEM
SHAKESPEARE SZÍN MŰVEIBEN

IRTA

BERZEVICZY ALBERT

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1910

269598

MAGY. AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

«... We fools of nature
So horridly to shake our disposition
With thoughts beyond the reaches of
our souls ...»

Hamlet, I. 4.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

I.

(A természetfölötti elem jogosultsága a színműben ; Shakespeare korának fölfogása ; az ő művészete ez elem használatában ; a tárgy csoportosítása.)

A természetfölötti elem szerepe a színműben oly régi, mint a színműirodalom maga ; végigkíséri azt fejlődésének első kezdeteitől egészen a legújabb korig.

Habár az Aristoteles Poetikája a csodás elemet, mint a tragédia természetével ellenkezőt, a színműveknek egy külön, az alvilágban játszó nemébe utalja, már Aischylos és Aristophanes korlátlan szabadsággal léptettek föl színműveikben isteneket, félisteneket, sőt halottnak szellemét is, s később Euripides is szívesen oldotta meg ily túlvilági jelenések segítségével a drámai bonyodalom csomóját ; az isteni harag, a fátum és nemesis, a jóslatok és átkok pedig úgyszólván nélkülözhetetlen elemei voltak a görögök drámaszerkesztésének. A rómaiak e téren is a görögök nyomdokain haladtak s a «deus ex machina» meg-

szokott jelenség volt színpadjukon. Iróik közül különösen Seneca a drámai cselekményt hátráltató vagy gyorsító természetfölötti elemek között szívesen szerepeltette az elhaltak árnyait is.

A középkor színjátékában háttérbe szorult a művészi hatás célja s uralkodóvá lett a vallásos és erkölcsös szempont; de azért a mysteriumok és passiójátékok, valamint később a moralitások és miraculumok is egészen a symbolika és allegória terén s többnyire a csodás elem körében mozogván, nem annyira valódi élő embereket, mint inkább emberi typosokat, erények s bűnök személyesítőit szerepeltették a színpadon, gyakran túlvilági lényeket is. Az ördög még a bohózatos színjátékoknak is elmaradhatatlan alakjává vált, oly alakká, melyet rendszeren meggyötörtek és kigúnyoltak, a miből a «szegény ördög» fogalma keletkezett.

E népiesen naiv játékok a renaissance idejében kezdtek ismét — különösen a fejlődési udvarok körében — valamivel művészebb formát ölteni, mint egyes személyek s események ünneplését célzó allegorikus «Farsák» és álarczos játékok, miközben a régi római színműveknek legelőször Olasz-

országban történt fölelevenítése és utánzása classikai elemeket hozott be ismét a játékszínbe s az iskolai drámák is kifejlődésnek indultak. A leginkább római példák nyomán haladó classikai, és a középkori kezdetleges műalkatokból s helyi és nemzeti indítékokból alakuló népiesen regényes irányzat küzdelmének idejébe esett az angoloknál a Shakespeare és színműíró kortársai fellépése,* melynek körülményeivel még tüzetesebben kell foglalkoznunk. Azonban már itt meg kell állapítanunk, hogy a természetfölötti elemet a maga szerkesztésében a népiesen regényes dráma ép oly kevésbé nélkülözhetette, mint a classikai irányt követő, s hogy ez az elem, ha változott és korlátolt mértékben is, a maga helyét, szerepét megtartotta a modern színműirodalomnak a XIX. század folyamában végbement kialakulása közben is. Látni fogjuk, hogy e tényben mily nagy része van épen annak a művészetnek, melyet ez elem alkalmazásában és fölhasználásában Shakespeare

* A. Mézières : *Shakespeare, ses œuvres et ses critiques*, Paris, 1886. 44., 47. l. — John Addington Symonds: *Shakespeare's Predecessors in the english Drama*, London, 1884. 37—39. l.

kifejtett; magának a ténynek igazolására elég legyen csak néhány jelenségre utalnunk.

A mesés és csodás elem s különösen a tündérvilág szerepe legjobban tartja magát a népies drámában s a bohózatos és a megzenésített színjátékban. De a legkomolyabb s nem zenére alkalmazott műfajok terén is tudjuk, hogy Goethe Faustjában, Schiller Orleansi Szűzében, Byron Kainjában, Immermann is több darabjában használták ezt az elemet; nálunk Vörösmarty nemcsak alkalmi allegóriákban folyamodott hozzá, de tragédiájában is megkísérlette a szellemjelenést a katasztróphát előidéző elemmé tenni.¹ Tudtommal Grillparzer volt az utolsó, ki nagyon elterjedt szomorújátékában egy kísértetet, mely nem álmokép, beszélő, sőt cselekvő drámai alakként léptet föl;² ugyanő antik tárgyú színműveiben is használta a csodás és varázslatos elemet.³ Újabban az «Ember tragédiájá»-nak nagy színpadi sikere mutatta különösen nálunk a természetfölötti jelenségek

¹ Tanár szelleme a «Vérnász»-ban.

² *Ahnfrau. Maeterlinck* (L'intruse) láthatatlanná teszi az élők közé behatoló Halált, *Wilbrandt* (Meister von Palmyra) ellenben Pausanias alakjába öltözteti.

³ A «*Goldenes Vlies*» trilogia.

nem változó hatását a drámában. Ez idő szerint a komoly színműben a természetfölötti, érzékelésünkön kívül eső elem már rendszeresen csak álomlátás alakjában kerül a színpadra,¹ de az e tekintetben szabadabban mozgó régi színműirodalom némely terméke, — s különösen éppen a Shakespearéi — még nem csökkenő erővel hatnak a mai közönségre is.

Lessing óta a dramaturgiai elmélet többször vita tárgyává tette a természetfölötti elem jogosultságát a drámában. Lessing Voltaire egy szomorújátékának előadása alkalmából,² melyben ez — a francia színműirodalomban «merész újításképen» — a Ninus király szellemét jelentette meg Semiramis és Assyria egybegyült Rendei előtt, s ezt az ó- és középkornak egyező hitével a szellemjelenésekben igyekezett igazolni, erélyesen szembeszállott a francia író felfogásával. «A színműköltő — úgymond — nem történetíró, célja nem annak közlése, mit hittek

¹ Jellemző példák: *Erckmann-Chatrion* «Le marchand d'habits»; *Gerhardt Hauptmann*: Hannele és Fuhrmann Henschel.

² Semiramis 1767 június 5-én; 1. *Hamburgische Dramaturgie* (Sämmtl. Schriften, Berlin, 1839. VII.) 49. l.

régen, hanem az, hogy bennünk csalódást keltve, e csalódással megindítson; ha a költő bennünk, kik ma már kísértetekben nem hiszünk, ily csalódást előidézni nem tud, kárbaveszett egész mesterkedése... De hát — így kérdi tovább — csakugyan nem szabad többé kísérteteket, jelenéseket színrehozni? kiapadt volna ránk nézve a borzalmasnak és pathetikusnak ez a forrása? Nem! ez túlnagy veszteség volna a költészetre nézve. Az, hogy az emberek nagy része nem hisz a kísértetekben, a drámai költőt legkevésbé sem akadályozhatja azok használatában. A bennök való hit magva mindnyájunkban rejtőzik s leginkább azokban, a kik számára a költő ír. Csak az ő művészetétől függ, hogy ez a mag kicsirázzék; ha ő tud bennünk hitet kelteni irántok, akkor hihetünk a színházon kívül a mit akarunk, a színházban azt kell hinnünk, a mit ő akar.»

Azután kimutatja, milyen művészettel tud Shakespeare bennünk a maga szellemjelenései iránt hitet kelteni; elemzi e hatás titkait s rámutat a hibákra, melyeket Voltaire ugyane cél felé törekvésében elkövetett, s melyek lehetetlenné teszik a hatást, és arra az eredményre jut, hogy a művészi lángész minden

philosophiai fölfogás fölött győzedelmeskedni képes.

Goethe is követeli a drámai költőnek azt a jogot, hogy a játékszín deszkáin az egész teremtett világot, a mennyet, földet és a poklot bejárhassa.¹

A dramaturgiai fölfogás fejlődésére nagy hatással volt a Ludwig Tieck véleménye, ki — szintén Shakespearet vevén kiindulási pontul és mintául² — vizsgálta azokat a föltételeket, melyektől a természetfölötti jelenségekkel való csalódáskeltés függ a drámai költészetben s ezekre nézve külön szabályokat állított föl a vígjáték és a tragédia körében, bár elismerte, hogy a teljes siker mindig a költői lángész hatalmától függ.

Szerinte a csodás elem teljes uralma egy színműben csak úgy állhat meg, ha a költő nézőjét a csodás jelenségek változatossága, de egyúttal folytonossága által mintegy álomba ringatja s ez álmában túlerős fölindulásokkal nem zavarja; ily darabból tehát

¹ *Faust*, Vorspiel auf dem Theater; a színigazgató zárószava.

² «*Shakspeare's Behandlung des Wunderbaren*», 1793. (L. Tieck: *Kritische Schriften*, Leipzig, 1848. I. köt.) 37. s köv. l.

az erős szenvedélyek ki vannak zárva, mély részvét, félelem, megrendülés föl nem idézhető, ellenben jó segítője a hatásnak a komikai elem és a zene; mint példákra hivatkozik Shakespeare Szentivánéj iálmára és Vihar-ára.

A szomorújátékban működő nagy indulatok a szellemvilág bevezetésének egészen más föltételeket szabnak. Itt a mi földi világunk szenvedélyei és cselekményei kötik le a figyelmet, a csodás elem csak annyiban foglalhat tért, a mennyiben a rettentőnek hatását, megrendülésünket fokozni alkalmas. Itt tehát a szellemvilág nagyobb távolságba vonul tőlünk, hogy alakjai idegenszerűek, megfoghatatlanok, rejtélyesek maradjanak s ép ezáltal annál félelmesebbekké váljanak reánk nézve. A költő művészete abban nyilvánul: mennyire képes bennünket a természetfölötti elem rémes benyomására előkészíteni, annak a szereplőkre gyakorolt hatásával a nézőben is hasonló hatást kelteni, e mellett — ha csak teheti — fönnhagyva a jelenség természetes magyarázatának lehetőségét is, hogy e kétely is fokozza a rejtelmességet.

A mi irodalmunkban Gyulai Pál szállt síkra a természetfölötti drámai elem jogosult-

sága mellett, s kikelt a kritikának azon «együgyű bölcsei ellen», kik a Shakespeare vígjátékai mesevilágának képtelenségére utalva «a költészet fele birodalmát megtagadják s a régi és újkor legkitünőbb művei felett törnek pálczát». «Égessétek meg — mondja ezeknek — Homert, Virgilt, Dantét, Miltont, Goethét, szakítsátok ki Shakespeareből mindazt, hol szellem vagy tündér jelen meg; törjétek össze a népköltészet legdrágább kincseit... Nektek nem a költői, a művészi valóság kell, hanem a materiális, melyet kézzel lehet tapintani; nektek minden képtelenség a mit együgyű józanságtokban föl nem foghattok»...* Azonban Gyulai is megkülönböztetést tesz a csodás és természetfölötti elem különböző fajai között a színműirodalom szempontjából: a népmesei csodást inkább a bohózat körébe utasítja, melyet korántsem tekint alantas műfajnak s a tragédiába illőnek csak a «subjectiv csodást, a népballadák léleklátását» tartja, mire nézve szintén a Shakespeare példájára utal.

Gyulai szerint a csodás elem használata

* *Dramaturgiai dolgozatok*: A bohós és csodás elem Shakespearenél, közölve a «Magyar Shakespeare-Tár» I. évf. 1. száma, 17. lapján.

tával keltendő csalódásnak három föltétele van: először az, hogy az jelképesen valamely erkölcsi eszmét szolgáljon, másodsor az emberi szív és szenvedélyek rajza, «mert a jó és rossz szellemek, tündérek nem egyebek, mint az emberi tulajdonok legmagasabb kifejezései, harmadszor a naiv hit, vagy ha ez hiányzik, a hagyományok és gyermekkori emlékek varázsa azoknál, kik magukból mesterségesen ki nem ölték minden ilynemű fogékonyságot».

Ez tehát körülbelül megegyezik a Gustav Freytag fölfogásával,¹ ki a csodás elemet szintén csak annyiban hajlandó a modern színirodalomba befogadni, a mennyiben a néphitben kialakult formákban jelenik meg s érvényesülésének legtágabb terét szintén a bohózatos színműben keresi.

Szigorúbb határvonalakat állít föl a szomorújátékra nézve Beöthy Zsolt, midőn a szellemjelenéseket a tragédiában csak mint a szenvedély legmagasabb fokától elhomályosított eszmélet káprázatait hajlandó igazolni.²

¹ *Die Technik des Dramas*, Leipzig, 1876. 44—53. l.

² *A tragikum*, Budapest, 1885. 299. s köv. l.

A Shakespeare honfitársai e tekintetben közelebb látszanak állani nagy költőjük fölfogásához, ki magát ily dramaturgiai szempontok által kevésbé korlátoztatta. Walter Scott kimutatni igyekszik,¹ hogy a természetfölötti jelenések lehetőségében való hit együttjár a lélek halhatatlanságának hitével s hogy az koronkint nemcsak egyeseket, hanem többeket is valamely közös káprázat rabjává tehet. Bucknill pedig épen a Shakespeare jelenéseinek elemzéséből indulva ki, elismeri annak jogosultságát, hogy a dráma megkísértse oly ember lelkének festését, ki valamely természetfölötti tüneménynyel van szembeállítva.² Hogy ez a drámai lehetőségeknek egész nagy körét tárja föl előttünk, melyekről e föltevés nélkül lemondanunk kellene, az kétségtelen. Ezeket a lehetőségeket Bucknill találóan hasonlítja ahhoz az érzéshez, melyet a földrengés kelt bennünk, midőn az, a mit életünk minden körülményei között szilárdnak tapasztaltunk: a föld, megmozdul alattunk; ilyen érzés foghatna el

¹ *Letters on Demonology and Witchcraft*, London (IV. kiad.), 1898. 11—45. l.

² *John Charles Bucknill*, M. D. *The Psychology of Shakespeare* London, 1859. 4—6. l.

akkor is, ha a természet korlátai, melyek egész életünkben körülfogtak, egyszer, egy perczre megnyílnának érzékeink előtt.

Egyébiránt a már idézett Gustav Freytag helyesen figyelmeztet arra is, hogy a drámai technika szabályai nem lehetnek változatlanok és örökérvényűek.¹ Habár Shakespeare színműveinek a mai nemzedéknél észlelhető hatása a természetfölötti drámai elem szerepére nézve is a teremtő lángésznek a változó irodalmi fölfogás fölött győzedelmeskedő erejét tanúsítja, az ő költészete különösen e részben csak kora viszonyaiba beállítva találja meg teljes magyarázatát és igazolását. És pedig annál inkább, mert történeti tény, hogy Shakespeare mint drámaíró egészen kora talajából nőtt ki, egészen kora színházi igényeihez alkalmazkodott, s kizárólag a maga nézőközönsége számára dolgozva,² mondhatni: a lángész öntudatlanságával alkotott örökbecsű műveket.

Az ő korának befolyása az ő drámai költészetére a mi tárgyunk szempontjából annál

¹ Id. m. 1. l.

² Ezt különösen *Georg Brandes (William Shakespeare, Paris, Leipzig, München 1896. 151. l.)* fejti ki érdekesen.

nagyobb figyelmet érdemel, mert az, mint az egész renaissance, valósággal aranykora volt a demonológiának; a föld hemzsegni látszott akkor az istenektől, a jó és gonosz szellemektől. Az emberiség mind egyszerre birta a classikai ókor, az éjszaki ősnépek s a keresztény középkor isteneit, démonait és szolgáló szellemeit. Hinni ugyan legnagyobb részökben nem hitt: a görög-római mythologia a renaissance irodalmára és művelt társaságára nézve már nem volt egyéb, mint a fogalmak megszemélyesítésének legkényelmesebb és legtetszetősebb, minden műveltebb embertől megértett stilisztikai formája. A Shakespeare műveiben is látjuk ezt s látjuk egyuttal, mily csodálatos zürzavarban olvadtak össze akkor a mythologiai alakok a keresztény vallás vagy az ősi néphit fogalmaival és képzeteivel s a népies symbolikával.*

A «Szentivánéji álom»-ban Ámor egy eltvedt nyíla sebezte meg azt a virágot, melynek nedvével az angol népies hagyomány tündéralakjai magukban s az emberekben szenved-

* Például a «Hír» alakja, «nyelvekkel egészen befestve», mint *IV. Henrik* II. részének prologusa.

délyes szerelmet keltenek. Ugyane darabban Oberon Sireneket, Delphineket és Nymphákat lát. A «Téli regé»-ben Apollo delphii szentélyéből hozott jóslat szolgál az egyébként épen nem ókori milieubon lejátszódó mese alapjául. VI. Henrikben Károly francia király a Pucellet — vagyis Jeanne d'Arc-ot — Astraea leányának nevezi, ígérését Adonis kertjével hasonlítja össze. A «Macbeth» boszorkányai Hekate parancsait követik; a «Hamlet» közjátékában szereplő királygyilkos mérget is Hekate «hármass átka nyomja». Az «A hogy tetszik»-ben Hymen adja össze Orlandót és Rosalindát; Cymbelineben az Augustus-korabeli brittek Zeust imádják s Posthumusnak Jupiter jelenik meg álmában; a «Vihar»-ban pedig a Prospero és Ariel szolgáló szellemei játékuhoz mythologiai alakok képét öltik.

De a demonologiai fogalmaknak ezt az összezavarodását nem csak a humanisztikus műveltség hozta elő, az oly történeti fejleményekből is eredett, melyek nélkül Shakespeare korának a szellemvilágát sem érthetők meg egészen.

Kétségtelen, hogy a kereszténység terjedése nem irtotta ki egészen sem a görögromai, sem a keleti és éjszaki népek régi istenhité-

nek alakjait, hanem egy ideig meghagyta azokat mint oly félelmes szellemeket, kik épen száműzetésök s az új hit diadala miatt ellenségeivé lettek a tőlük elforduló s nekik áldozatokkal már nem kedveskedő embernek. Ezt már a «démon» szó értelmének módosulása is mutatja. Az új vallás hirdetői a kezdetleges, mindenben felsőbb hatalmak művét látó embert szívesen hagyták meg abban a hitben, hogy a baj, a kár, a mely őt éri, azoktól a gonosz régi istenektől ered, míg az újnak kezétől csak áldás származhatik. Így öltött az az Isten ellen rugaszkodó gonosz szellem, melyet mint az ember megrontóját, mint az örök ellenséget, a mely ellen a vallás küzd, a kereszténység is létezőnek ismert el, egyszerre ezerféle ábrándos alakot; félénk lelkek olykor titkos áldozatokkal is igyekeztek kiengesztelni ezeket a veszedelmes hatalmat, az «ördögnek gyujtván gyertyát», — mint most mondani szoktuk. Az őshit ez úton sokszorosán hatolt be a kereszténységbe s hatásának nyomai soká fönmaradtak, sőt itt-ott még most is föltalálhatók. Utalhatunk szertartási külsőségekre, babonákra és balítéletekre, melyeknek pogány eredete kimutatható; utalhatunk a rossz szel-

lemtől való megszállás és ördögüzés hitére az ó- és középkorban, sőt még az újkor kezdetén, az embereket megtévesztő vagy megzavarító jóslatok és varázslatok, a boszorkánymesterségek mindenféle fajára, a középkori Hekate-cultusra s arra a szerepre, melyet az erdők, hegyek, vizek és mezők jó és rossz szellemei a középkori népmesékben és néphitben vittek s a melyben csodálatosan társulnak a görög mythos költői s az északi népek naiv képzeletének alkotásai.*

A renaissance fölvilágosodása és tudomány-szeretete hatalmasan tágitotta az ember szellemi látókörét, de korántsem tudta a középkor minden babonáját, balitéletét és csodahitét megtörni; tudjuk, hogy ama korszak legkiválóbb szellemei csodálatos elfogultsággal hódoltak a legképtelenebb babonáknak s a csillagokban való hit, az alchymia és negromantia ép úgy mint a boszorkányüldözés még

* Lásd *W. Scott* id. művében a II., III. és IV. levél több helyét, továbbá *Symonds* id. m. 506. l. és *H. Heine: Geschichte der Religion u. Philosophie in Deutschland, Elementargeister u. Dämonen* és *Die Götter im Exil* cz. műveit, továbbá *Eug. Müntz, L'histoire de l'art pend. la Renaissance, Italie, I.* köt. 207. s köv. l. *Thom. Alfr. Spalding: Elisabethan Demonology*, London, 1880. 21. s köv. l.

a Shakespeare idején túl is soká föntartotta magát.¹ A mythologia s az antik irodalom ismerete csak formákkal gazdagította a demonologia eszmekörét, de egyetlenegy elemet sem rekesztett ki belőle.

Említettük már, hogy Shakespeare föllépése az angol irodalomban a XVI. század végén a classikai és a népiesen regényes drámai irány küzdelmének idejébe esett; ő nem csatlakozott kizárólag sem egyik, sem másik irányhoz, de végeredményben mégis az utóbbit vitte diadalra, s annak kezdetleges, sokszor gyermekes, de életképes és erőteljes motívumait és technikáját, az emberi léleknek csodálatos ismeretével és minden előzőjét s kortársaét fölülmuló kifejezési művészetével fejlesztve tovább, megalapítójává lett az újabbkori drámának.²

Különösen a mi tárgyunkra nézve világosan kimutatható, hogy Shakespeare mindkét irány termékeiből merített s a természetfölöttiségnek semmi oly elemét nem használta szín-

¹ Lásd *Spalding* id. m. különösen a 11. s köv. l.

² *Symonds* id. m. 37—39., 263. s köv., 502. s köv. l. *Dr. Hans Ankenbrand. Die Figur des Geistes im Drama der engl. Renaissance, Leipzig, 1906.* 9. s köv. l.

műveiben, melyre nézve az egykorú vagy régibb irodalomban már példát, előzményt nem talált volna. Seneca drámáit jól ismerte az akkori angol írói világ, az ő nyomán Lord Brook, Thomas Hughes, Thomay, Kyd és az angol egyetemi drámák szerzői sűrűn hoztak szellemjelenéseket a színre. A mythologiai alakok otthonosak voltak az udvari álarcosjátékokban s különösen a Lyly vigjátékaiban. Oberon a maga tündérvilágával, a varázslók és szellemidézők rejtélyes mesterkedései megtalálhatók Ben Jonson és Green színműveiben; Peele és a korszak sok névtelen rémdrámájának írói a boszorkányoknak is rég utat nyitottak a színpadra, s végül a Shakespeareel egykorú, de ifjan elhunyt hatalmas tehetségű Marlowe a csillagokban való hitnek, a jóslás és álomlátásnak, a jó és gonosz szellemek játékának s a szellemjelenéseknek minden változatát kihasználta.

Tehát nem új anyagot teremtett Shakespeare, de a talált anyagnak drámai értékesítésében bizonyult utolérhetetlen mesternek. Az ő példája is azt bizonyítja, hogy a hagyomány, gyakorlat és átöröklött szabályok korlátai gyakran legjobb segítői a teremtő

erőnek,¹ mely túlcsapva minden korlátot, szertelenségekbe vész. Ő, követve a hazai hagyományt és példát, hasonlóan a spanyol Lope de Vegához, de ellentétben például a XVII. század francia drámai költészetével, mert a túlvilági megnyilatkozásokat, melyeket emez — mint inkább epikai elemet — csak elbeszélés tárgyává tett, közönségének szemlélhetőkké is tenni;² mert közönségét bevezetni a szellemek világába s ezt technikailag úgy oldotta meg, hogy a mai, sokkal hitetlenebb közönség sem vonhatja ki magát a célbavett hatás alól, a minek magyarázata sokkal kisebb mértékben keresendő az azóta tökéletesedett színpadi technikában, mint inkább az ő szerkesztő és kifejező művészetében. E művészetének titkát igyekezni fogunk megismerni a természetfölötti drámai elem egyes csoportjainak vizsgálatánál.

Az — mint látni fogjuk — főképp abban keresendő, hogy előszeretettel ragaszkodott a népies tárgyakhoz és tragédiákhoz, hogy ott, a hol nem egészen a mesevilágba helyezkedett, de a valóság talaján mozgott,

¹ *Freytag* id. m. 2. l.

² *Mezières* id. m. 387. s köv. l.

kerülve minden észszerütlent, a néphitnek és a velünkszületett lelki hajlamoknak elfogadhatót igyekezett megjeleníteni s a természetfölötti jelenségeket nem tette mese-szövése egyedüli középpontjává.

Továbbá abban, hogy az ily jelenségeket bensőleg összekapcsolta drámájának lélektani folyamataival, s számolva mindig a hitetlenek ellenvetéseivel is, és a természetes magyarázat föltételeit szándékosan egészen ki nem zárva, oly gondosan készítette elő mégis a költői festés és hangulatkeltés legművészibb eszközeivel nézőjét a hihetetlennek befogadására, hogy az varázsló kezének ellentállani nem tudott.¹

Néhányan megkísérlették a természetfölötti elem szerepét a Shakespeare színműveiben az ő munkásságának bizonyos korszakaival hozni kapcsolatba;² ez azonban legfőlebb a mystikus elemre nézve mutatható ki. Termé-

¹ Goethe: *Shakespeare u. kein Ende* I., II G. G. Gervinus: *Shakespeare*, Leipzig, 1850. IV. köt. 216. s köv. l. Otto Ludwigh: *Shakespeare-Studien*, Halle, 1901. 25. s köv. l. — Leop. Wurth: *Dramaturgische Bemerkungen zu den Geisterscenen in Shak.-'s Tragödien* (Beiträge zur neueren Philologie, Wien u. Leipzig 1902.) 286. s köv. l.

² Brandes id. m. 824., 852. l.

szetfölötti jelenségek fölhasználásával Shakespeare drámaírói működésének minden korszakában találkozunk, ép úgy mint színműveinek majdnem minden fájában is: a tragédiákban úgy, mint a romaneszk és fantasztikus darabokban s a történeti drámákban; még legkevésbé találja helyét az egészen víg s a mellett nem meseszerű színjátékokban.

Oly színművei, melyekben a természetfölötti elemnek döntő rész jut: a «Szentiván-éji álm», «Hamlet», «Macbeth» és a «Vihar»; fontos szerepe van a «Julius Caesar»-ban, a «Téli regé»-ben, «Pericles»-ben, «Cymbeline»-ben, «III. Rikhard»-ban és «VI. Henrik»-nek különösen I. részében is; ezenkívül számos színművében vannak oly vonatkozások, melyek Shakespearenek és korának fölfogását a természetfölötti világról érdekesen jellemzik.

Ennek a világnak Shakespeare költészetében megnyilatkozó jelenségeit természetök szerint különböző csoportokba oszthatjuk; az egyik, a legvidámabb, legderűsebb a Shakespeare tündérvilága; a második mindazt foglalja magában, a mi a csillagokban való hit, a babonás előjelek, a jóslás, a bűvölés és varázslat fogalma alá tartozik; külön csoportba sorolhatjuk az ördöghitet és a boszor-

kányokat; a negyedik végül az álmokképek-
ből és szellemjelenésekből alakul.

Meg fogjuk kísértetni mindegyik csoport
elemzését s végül annak fürkészesét, hogy
abból, a mit Shakespeare a természetfölötti
világból láttat, mennyi felelt meg az ő saját
hitének, fölfogásának s mennyi volt a költői
képzelet szabad játéka, vagy megalkuvás a
kor balitéletével és elfogultságaival.

II.

(A Shakespeare tündérvilága; a «Szentivánéji álmom»
és a «Vihar».)

A tündérek, s a földön, vízben és légben
szolgáló különféle szellemek fürge népe Shake-
speare két színművének meséjét tartja moz-
gásban. Az egyik fiatakorának alkotása, a
másikat utolsó művének szoktuk tekinteni; az
egyik a «Szentivánéji álmom», a másik a «Vi-
har». Részleteikben van hasonlatosság, de
mégis nagyon ellentétesek, nemcsak alap-
hangulatukban, hanem abban is, hogy míg a
«Szentivánéji álmom» tündérvilága uralkodik
az emberek fölött, azokkal pajzán tréfákat
űz, de rendesen javukat akarja, a «Vihar»
szellemnépe egyetlen ember szolgálatában áll,

annak parancsait követi, annak terveit való-
sítja meg. Egy emberét, a kiből a Shake-
speare összes alakjai között a legmélyebb
symbolika rejlik: a Prosperoét, a ki bizonyos
tekintetben maga Shakespeare, varázsvesszeje,
melyet a darab végén ketté tör: a költészet,
melytől az író e művében vett búcsút.

A maga tündérvilágának alakjait Shake-
speare kétségkívül népies forrásokból merít-
tette, de azok az ő varázsló kezei alatt
egészen átalakultak; a későbbi költészetre
nézve ő már úgy tűnik föl, mintha alkotója
volna e tündérvilágnak, annyira túlragyogja
abban a nyers ősi elemeket az ő költői kép-
zeletének játéka. Így Wieland is bevallja,
hogy Oberonjának alakját Shakespearetől köl-
csönözte, nem az eredeti Hüon-legendából.*

Az emberi természetben mélyen gyökerezik
a hajlam a természeti erőket, melyek mun-
kásságát elősegítik vagy akadályozzák, sze-
mélyiség jellegével ruházni föl. A mint a
gyermeki képzelet szereti a dolgokat meg-
lelkesíteni, úgy majdnem minden ősi népnél
is találhatók oly anthropomorphismusnak
nyomai, mely a természeti erőkben az ember-

* Előszó az «Oberon»-hoz.

nél magasabbrendű személyeket látott. A görögök költői képzelete e lényeket bájos leánys torz vagy furcsa férfialakok képébe öltöztette, nagy részökben egyesítette az emberi formát az állati végtagokkal s a szabad természet e pajkos lakóit Pan, Dyonisos vagy Okeanos szolgálatába állítva, mulatozásaik, ingerkedések és csatázásaikkal megelevenítette a földet, levegőt s a vizeket. Ismerjük a paniskokat (faunok), kik az erdőkben voltak otthon, a satyrokot, kik a föld termő erőit képviselték, a tritonokat, kik a tengerhullámokon lovagoltak; a nymphák bájos faja tartózkodási helye szerint viselt más-más nevet: a dryadok és hamadryadok az erdőkhez, fákhöz tartoztak, az oreadok a hegyekhez, az okeanidák, nereidák és najadok a vizeket népesítették meg; a szelek különböző nemei is más-más, kisebbrendű, a légben élő istenség megnyilatkozásai voltak.

A görögöket és a rómaiakat fölváltó népfajok szintén az emberhez hasonló, de tőle mégis különböző lények működését látták a természeti erőkben; ezeknek nehezkesebb, nyersebb képzelete többnyire abban kereste e lényeknek az emberektől való különbségét, hogy azokat az embernél sokkal kisebbek-

nek: törpéknek, vagy sokkal nagyobbaknak: óriásoknak hitte; azonban a naiv néphit e képzetei idővel többszörösen összezavarodtak s elvegyültek a görög-római mythos rokon alakjaival. A germán népek — a pantheismus egy nemeként — az elemek szerint különböztették meg az embert szolgáló vagy megrontó természetűek személyesítőit: a földben laktak a gnómok vagy koboldok, manók, a kik főleg a bányásznak hoztak szerencsét vagy veszélyt s kincseket őriztek a föld üregeiben; az elfek, alfok vagy alpok — tulajdonképeni tündérek, — a fában tanyáztak s a levegő urai voltak, a nixek a vizekben voltak otthon; a tűznek is megvoltak a maga tűzszellemei, a Salamanderek.*

A törpék és óriások durvább, munkásabb, az ember iránt többnyire rosszindulatú fajtát az éjszaki Sagákban és a germán Nibelungmondakörben látjuk költőileg kialakulni. A skandináv és még inkább a kelta népfajok könnyed képzelete fejlesztette ki a tündérek

* Lásd *Heine*, *Elementargeister*, több helyét; hogy Shakespeare a Salamanderekről mint tűzszellemekről tudomással bírt, IV. Henrik I. részének egy helye mutatja. (Falstaff és Bardolph beszélgetése a III. felv. 3. színében.)

fogalmát légies, derült, szép, játszani szerető, az ember iránt rendesen jóindulatú, neki szolgálásokat tevő, de őt koronkint dévaj tréfákkal megtévesztő, sőt meggyötrő szellemké. A kik a légben röpködnek, váratlanul megjelennek és eltűnnek, az erdőben tanyáznak, zöld dombok aljában; vén tölgyfák körül, erdei tisztásokon, holdvilágban dalolva tánczolnak, király és királyné kormányzata alatt állanak, veszedelmes nyillövők, ködöt és vihart tudnak okozni, kis gyermekeket lopnak, de a házasságok termékenységének is bűbajos előidézői.*

A kelta tündérmythos körében látjuk az Oberon király és Mab királyné neveit föl-tűnni; valószínűleg a Puck név is onnan való s eredetileg általán tündért jelentett. Az ősi tündérmythos sokszorosán összevegyült a Nagy Károly korabeli lovag-mondákkal: Arthur király és a table-ronde lovagjainak, a Szent Grál bajnokainak történeteivel; a Tressan gróftól költőileg elbeszélte breton legenda szerint a bordeauxi Hüon vitézt

* *W. Scott Demonology etc.* IV. fej. — *Alfr. Nuth: The Fairy-Mythology of Shakespeare*, London, 1900., 5. s. köv. 1. — *Rev. T. F. Thiselton Dyer: Folk Lore of Shakespeare*, London, 1883. 10. s. köv. 1.

Oberon — máskép Alberon vagy Alberich, egy manószerű törpe csodalény, Julius Caesar fia egy tündértől — vette pártfogásába, neki adta csodakürtjét, kibékítette őt Arthur királlyal s végül egész birodalmát reáruházta. Miután Angliának három tartományában: Irországban, Skócziában és Walesben kelták voltak az őslakók, természetes, hogy itt a tündérekben való hit is korán kifejlődött és soká tartotta magát. Az egész középkorban hittek a jótévő tündérekben is, azonban e hitnél sokkal tovább maradt fenn a mindenféle káros és veszedelmes, büvölő és megrontó szellemekben és boszorkányságokban való hit. A német koboldnak felel meg az angol Hobgoblin; ennél jobbindulatú volt Robin Goodfellow, a ki egyfelől úgy szerepelt, mint az emberekkel pajkos tréfákat űző szellem, másfelől mint a tündérkirály kísérője, mulattatója, némileg udvari bolondja.¹ Shakespeare mindkettőnek alakját egyesíti Puckban.²

Így látjuk lassankint kialakúltni az elemeit annak a tündérvilágnak, melyet Shakespeare

¹ Scott id. m. 149. l. — Nuth id. m. 11. s köv. l. — Wieland előszava Oberon-jához. — Thiselton Dyer szerint (id. m. 7. l.) a «Hob» név is a «Robin»-ból (Róbert) ered.

² Szentivánéji álom. II. felv. 1. szín.

a «Szentivánéji álom»-ban tár föl előttünk. A néphiten és közismert mondákon kívül ő meseszövéseiben és elnevezéseiben kétségkívül a megelőző és egykorú irodalom köréből is meríthetett egyetmást; így látjuk, hogy Oberonnak mint tündérkirálynak alakja már több, Shakespearet megelőző angol mesében, drámában és balladában is előfordult s a Hüon de Bordeaux francia regényének angol fordítása is kétségkívül ismeretes volt előtte.¹ Tündérkirályné szerepel már a XIV. századbeli Angolország nagy költőjének, Chaucernek egyik költői beszélyében, de az Ovidiustól származó s Dianával azonosítható Titania nevet² Shakespeare használta először az angol irodalomban; még ő maga is az előbbi keletű Romeo és Juliában Mab királynőt látszik e szereppel fölruházni. A Puck alakjára nézve leggazdagabb irodalmat talált a költő a Robin Goodfellowra vonatkozó számos megelőző mondában.³ Hatással volt rá kortársai közül Spenser «Fairy-queen» című regényes

¹ H. R. D. Anders: *Shakespeare's Bookes*, Berlin 1904. 162. l.

² *Metamorphoses*, III. 173. v.

³ Lásd Nicol. Delius, *Shakespeare's Werke*, 5 köt. «Sh.'s Midsummer-night's dream», Einl. II. s. köv. l.

eposa¹ s valószínűleg barátjának, Ben Jonsonnak egy, Oberonról nevezett udvari álarcosjátéka, melyben azonban az éjszaki tündérmythos alakjai sokkal erősebben vegyülnek a görög-római mythologia képzeteivel, mint Shakespearenél, s melyben nyilvánvalók a Vergilius Eklogáival való hasonlatosságok.² Hasonlóképen Robert Green is színrehozta IV. Jakabról nevezett színművében Oberont az ő tündérudvarával.³ Nem állapítható meg, vajon a «Szentivánéji álom» nyilvánosságra jövetelét megelőzte-e vagy követte Robert Wilson «The Cobbler's Prophecy» című, moralitásszerű színjátékának megjelenése, melyben nem annyira az alakok rajza, mint inkább a mese természetfölötti eleme: az emberek fölötti hatalmukkal vetélkedő s játékot űző istenségek szerepe, rokon a Shakespeare tündérdrámájával.⁴

Kétségtelen, hogy Shakespeare e darabját alkalmoszerűen írta; valószínűleg valamelyik

¹ *Gervinus* id. m. I. 358. l.

² *Symonds* id. m. 348. l.

³ *u. ott.* 560. l.

⁴ «*The Cobbler's Prophecy von Robert Wilson*, czikk a *Jahrbücher d. deutsch. Shakespeare-Gesellschaft* XXXIII. köt. (1897) 3. s. köv. l.»

pártfogójának és főúri barátjának, talán a szerencsétlen véget ért Essex grófnak, vagy lord Southamptonnak lakodalmi ünnepére; * a mű meséje s a tündéreknek a néphittől tulajdonított termékenyítő hatalom egyaránt az ilyen nászünnepi alkalomra enged következtetést. De ha a darab egy ünneplő nagyúri társaság alkalomszerű mulattatására készült tréfás, ábrándos mese és álomkép is csak, mégis tele van szinte önkénytelen bűbajos költészettel, s mutatja, hogy Shakespeare oly nagy úr volt a maga szellemi világában, a ki — mondhatni — aprópénzt nem is ismert, hanem még az élet mindennapi szükségleteire is teljes értékű aranyat költött.

A darab meséje hármasság körül forog; míg Theseus, Athén ura, lakodalmát ünnepli Hippolytával, az amazon királynéval, panaszt emelnek előtte Egeus, a Hermia atyja s Demetrius, kinek Egeus leányát szánta; panaszzolják, hogy Lysander megbűvölte a Hermia szívét, s ez hallani sem akar a házasságról, melyről pedig Demetrius lemondani nem hajlandó, bármennyire vágyik szerelmére a Hermiánál nem kevésbé bájos Helena.

* *Gervinus* id. m. 334. l. *Brandes* id. m. 152. l.

A földi király e zavarban rendet teremteni nem tudván, a bonyodalom szárait tündérek veszik kezeikbe, hogy előbb még jobban összebogozzák, végül azonban közmegelegedésre megoldják a csomót. A tündérkirály, Oberon és királynéja Titania épen összevesztek egy indiai királyfi fölött, a kit Titania magának tart apródul s a kit Oberon vadászlovagjának szánt; czivódásuk hevében hűtlenséggel is gyanúsítják egymást: Titania Hippolytától félti férjét, Oberon pedig Theseustól nejét, s viszályuk már nemcsak a tündérvilágot hozza nyugtalanságba, hanem a földön is mindenféle természeti zavart, fölfordulást okoz. Oberon végül bosszút forral s Puck segítségével egy Ámor nyilától sebzett virág nedvével úgy megbüvöli altában a Titania szemét, hogy ez az első lénybe, kit fölébredvén megpillant, szenvedélyesen belészeret. Puck gondoskodik róla, hogy ez az első lény Zuboly (Bottom) legyen, egy közönséges mesterember, a Theseus nászünnepeén bohó színjátékra készülő rongyos műkedvelőtársaság tagja, a kire a pajkos tündér számárfejet varázsol* s a ki az erdőben idétlen

* Embernek számárfejet adó boszorkányvarázs említve van *Reginald Scot*nak Shak. előtt bizony-

énekével fölkelte s rögtön szerelemre gyulasztja a tündérkirálynét. Ugyanekkor a szerelmi nedvet Pucknak Oberon parancsára a Helena szerelmétől üldözött Demetrius szemén is ki kellene próbálnia; ő azonban összetéveszti Lysandert Demetriussal s véletlenül a fölébredő Lysander előbb pillantván meg Helenát mint Hermiáját, most ő lesz halálosan szerelmes a Demetriusért lángoló leányba, s így az egymásnak szánt párok még jobban eltávolodnak egymástól. A nyárközépi éj rövid ugyan, de szerencsére mégis nyújt alkalmat a tündérjárta erdőben újabb elalvásokra, és újabb bűvölésekre s így utóbb Titánia is kibékül Oberonnal, a szerelmes párok is szépen összekerülnek, Zuboly is visszakapja emberfejét s társaival eljátszhatja Theseus előtt a Pyramus és Thisbe kaczagatóan siralmas történetét és végül Oberon hármas nászra mondhat áldást.

Shakespeare e vígjátékában tehát, — mintha a címnek *megfelelően nézőjét is nyájas álomba akarná ringatni, — a természetfölötti

nyal ismeretes, 1584-ben megjelent «*The Discovery of Witchcraft*» cz. művében (1886-iki Nicholson-féle kiad. 257. l.)

elemet a maga vidám, kómikai, sőt mondhatni bohózatos nyilvánulásában mutatja; a néphit csodás alakjaiból kiválasztja a legbájosabbakat, és legjobb indulatuakat, s «letöröl róluk minden démonit és kísértetést.»¹ A mily könnyen röpködnek a világ egyik végéről a másikra, ép oly könnyed erkölcsük, gondolkozásuk; olyanok, mint a könnyelmű emberek, a kiket rendszeren nagyon szeretetreméltóknak szoktunk találni. Hogy tudnak veszélyesek, kártékonyak, bosszantók is lenni, kutyává, lóvá, vadkanná, medvévé, tűzzé változni, a tenger árját a földre zúditani, a földműves munkáját megrontani, nyáját elpusztítani, a levegőből csúzos nyavalyákat támasztani: azt csak elbeszéléseikből halljuk.² A mit előttünk művelnek, az csupa dévaj tréfa, a mi végül jóra vezet; ha a körtánczot, dalt abbahagyják, férget ölni járnak pézsmák bimbain, — a miből megtudjuk, hogy természetük nemcsak légies, hanem picziny is, — bőregérrel vívnek szárnyakért, hogy kis manóik öltönyt kapjanak.³ Ha egy embert megszeretnek, azt becézik, mindenkép kedvé-

¹ Gyulai Pál id. m. 24. l. Gervinus id. m. I. 348. l.

² II. felv., 1. szín.

³ II. felv., 2. szín kezdete.

ben járnak ; Titánia a számárfejú Zubolynak mondja :

«Tündérim oldalodhoz rendelem,
Hogy hozzanak mélyből számodra gyöngyöt
Virágágyon dalok szunnyasztson el ;
S megfinomítom halandó göröngyöd,
Hogy szállni tudj a lég tündériverel.»

Tündéreinek pedig meghagyja :

«Ez úrnak szépen udvarolni kell.
Ugrálni ösvényen, czikázva menni ;
Szedret, baraczkot, epret néki szenni,
Szőlőt, fűgét, s bármit kívánjon enni,
Vadméhe sejtjét odvából kicsenni,
Viaszkos czombjukat mécsül kivenni,
— Egy fénybogár-szem fog gyújtója lenni —
Azzal kíséрни ágyba majd, pihenni.»¹

Ők «nemesebb szellemek»-nek tartják magukat azoknál a «kósza lelkek»-nél, kik éjente féregágyukból följárnak, de kiket Aurora követje a czinterembe visszaüz; Oberon :

«. . . a Hajnal kedvesével is
Gyakran vadászva járja a pagonyt,
Míg napkelet kapuja lángot ont.»²

Ezt a derült képet, ezt a korlátlan uralmát a bájos, kedves tündéreknek Shakespeare

¹ III. felv., 1. szín. (Arany János fordítása.)

² III. felv., 2. szín vége felé.

többi színműveiben már nem találjuk föl. Vannak másutt is egyes vonatkozások a tündérvilágra; így «Romeo és Juliá»-ban a rokonszenves fecsegő Mercutio, ki oly gyászos véget ér, az álma miatt kedvetlen Romeót azzal vigasztalja, hogy Mab királyné volt nála «a tündérek bábája»,¹ oly picziny alakban, «mint a gyűrű agátja»:

«Porszem fogatján, alvó emberek
Orrán keresztül hajat; hintaja
Kerék-küllői pók lábszárai,
Ernyője annak kised szöcskeszárny,
A hámistrángja vékony pókszövet . . .»²

Így vágat, éjrül-éjre, az emberek agyán keresztül, mindenkit oly álommal tréfálva meg, a mely vágyát valónak mutatja s a melyet azután megcsúfol az ébredés. Ez a tündérkirályné tehát csak az álmok bosszantó manója, a kinek birodalma csak az álmodók agyában van.³

A «Tévedések vígjátéká»-ban a syracusi Dromio, mikor az örökös összetévesztések már végkép kihozták sodrából, azt hiszi, hogy Tündérországból van, de az ő hite

¹ «the fairies' midwife», az eredetiben.

² I. felv., 4. szín; Szász Károly fordítása.

³ *Th. Dyer* id. m. 5. l.

szerint Tündérország lidérczek-, baglyok- és boszorkányokkal van telve.¹ A «Téli regé»-ben a bohémiai pásztornép, mely a kis Perditát megtalálja, olyan tündérekben hisz, a kik kincset hoznak, s a kitett királyleány keresztelő-ruhájába csatolt aranyakat tündérkincsnek tartja.²

A «Windsori víg asszonyok»-ból megtudjuk, hogy a Shakespeare idejében milyeneknek képzeltek a tündéreket; Pázsiné (Mrs Page) mondja, hogy hajadon leányokat s gyermekeket felöltöztetnek «manónak s tündérnek . . . fehérbe s zöldbe, fejükön gyertyából kis koronákkal, hordjanak kezükben kis csöngetyüket».³

Shakespeare ifjúságának tündérvilágától sokban különbözik az, melyet azután a «Vihar»-ban a Prospero varázsvesszeje hoz működésbe. Míg a «Szentivánéji álom»-ban szerelmesek versengésébe s szegény mesteremberek ünnepi mulatságába vegyül belé a csodás elem s okoz bonyodalmat és kifejlést, addig itt emberi ész és tudomány bűbajos hatalma vesz szolgálatába csodás erőket s

¹ II. felv. végjelenete.

² III. felv. végjelenete.

³ IV. felv. 4 szín.

forgatja föl velök a természet rendjét, hogy a bűn és ármány munkáját semmivé tegye s a jog és igazság uralmát helyreállítsa. De szerelmi történet vegyül e darab meséjébe is, s a bűvös hatalom itt is összehoz egy szerelmes párt, a mi talán azzal is összefügg, hogy e darabot, — ha nem is először s nem is eredeti alakjában — 1613-ban egy fejedelmi nász alkalmával a londoni udvarnál adták elő, a mikor a csodaszerű jelenéseknél a tudós I. Jakab királytól kedvelt szinpadai gépezetek is alkalmazást találtak.¹

Shakespeare e műve megírásánál úgy látszik fölfedező utazások és tengeri viharok egykorú leírásai után is indult,² s így alkotta meg azt a csodás világot, melybe elvezet; észrevehető, hogy olvasta a Montaigne essayit³ és fölhasználta Ovidius Metamorphosisainak egy helyét.⁴

Az alapúl vett történet egészen mese-szerű. Prospero, Milano hercege, a titkos

¹ Brandes id. m. 936, 943. l.

² Margaret Lucy: *Shakespeare and the Supernatural*, Liverpool 1906. 29. l. Anders id. m. 223. l.

³ Anders id. m. 51 s. köv. l.

⁴ Medea szózata a természetereket személyesítő istenségekhez. (VII. könyv, 192. s. köv. vers.)

tudományok művelésébe merülve, az ország kormányzatát öcsésére, Antonióra bízta, ki a hatalmat magához ragadván, s szövetkezvén a Prospero iránt ellenséges nápolyi királlyal, bátyja ellen árulást követett el, őt kis gyermekével együtt elhurczoltatta a tengerhez s egy hajó roncsán a hullámok szeszélyére bízta. Az elűzött király baj nélkül jutott el egy lakatlan szigetre, melyet birtokába vesz s ott fölneveli csodaszép leányát, Mirandát. Bűvös tudománya őt nemcsak az élettelen természet fölött teszi úrrá, hanem csodás lényeket is hajt szolgálatába. Egy Algýrból száműzött boszorkány, Sycorax, e szigeten hozta világra az ördöggel való frigyéből született fiát, a vad Caliban-t, kinek nevét a költő alighanem a «kannibál» szó anagrammájaként alkotta;* e boszorkány, szolgáló szellemei egyikére, a gyorsröptü Arielre megharagudván, őt egy fenyű hasadékaiba záratta. Sycorax meghalt, de a sziget új ura, Prospero kiszabadította Arielt a börtönéből, a miért ez most köteles szolgálni őt, míg csak el nem bocsátja; Ariel végzi a varázslat minden művét, míg Caliban a durva szolgálai teendőket teljesíti.

* *Gervinus* id. m. IV. 221. l.

A jó sors és az Arielnek szolgáló légi s vízi szellemek a Prospero szigetének közelébe hozzák a hajót, mely a nápolyi királyt, öccsét és fiát s a törvénytelen milanói herceget viszi Nápoly felé; Prospero parancsára Ariel vihart támaszt, mely elsüllyeszti a hajót, de úgy, hogy az utasok a sziget különböző helyein mind partra vetődnek. Ferdinánd, a nápolyi királyfi, megpillantja Mirandát, szerelemre gyulad s hogy a leányt elnyerhesse, a Prospero szolgálatába lép. A két öccs, Antonio és Sebastiano, halottnak hívén Ferdinandot, orozva meg akarják ölni Alonzót, a nápolyi királyt, hogy Sebastiano foglalja el trónját, de Ariel elhárítja a veszélyt és sok viszontagság után mindnyájukat a Prospero büvkörébe vonja, a szintén hajótörött iszákos Hörpencset (Trinculo) és Kurjancsot (Stefano) is, kiknek találkozása Calibannal szolgáltatja a darab bohózatos elemét. A darab végén minden gonoszság kiderül és megszégyenül; Prospero leánya Ferdinánd hitveseként Nápoly trónjára jut, Antoniótól a hatalmat visszaveszi Prospero, ki fölszabadítva Arielt s elvetve varázsbotját, Milánóba tér meghalni.

A Shakespeare «Vihar»-jának megítélésé-

nél nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az ő korában — a mire alantabb még rátérünk — a legműveltebb osztályok is hittek a varázslatban s a titkos tudományok hatalmában bizonyos szellemek fölött. Mi a Prospero parancsait végrehajtó földi, vízi és légi szellemeket az elemek, a természeti erők költői személyesítőinek tekinthetjük,¹ de abban a korban — ha nem is ily meseszerű alakban — azt például készségesen elhitték, hogy valakinek tengeri útját gonosz varázslattal lehet megrontani² s az ismeretlen távoli országok, lakatlan szigetek csodáiról is a mainál sokkal naivabb fölfogás uralkodott.

Egészen sajtászerű és rejtélyes a Caliban alakja; mint az ördög fiában, csakugyan gonosz szellem lakozik benne, melyet Prospero tart féken? vagy képviselője a vad népfajok-

¹ *Gervinus* id. m. IV. 216. l.

² *Anders* id. m. 114. lapján el van mondva, hogy 1589-ben Jakab skót király menyasszonyát, Anna dán hercegnét haza vivén Skóceziába, útjukban a tengeren vihar támadt, melyet a babonás király varázslatnak tulajdonított s az e miatt indított boszorkánypörökben sikerült is erre vonatkozó vallo-másokat kicsikarni. Lásd erre nézve *Marg. Lucy*: id. m. 13. s köv. l. és *Spalding* id. művét is a 111. s köv. lapon.

nak, melyeket az első telepítők épen akkor kezdtek a civilizáció útjaira terelgetni? ¹ Prospero taníttatta e szolgáját egyre-másra, de mióta az bűnös szándékkal közeledni próbált a szép Mirandához, kegyetlen sanyargatásoknak vetette őt alá, ² melyek természetessé teszik, hogy Caliban tehetetlen, vad gyűlölettel agyarkodik urára. Egyébként e vadember alapjában inkább komikai, mint szörnyű s e mellett nincs költői érzék és lendület nélkül; ³ Shakespeare őt mindig metrikus formában szólaltatja meg, holott színműveiben a durvább fajú vagy bohózatos alakok rendszeren prózában beszélnek. Hazájáról, a rejtelmes szigetről ezt mondja a hajótörötteknek:

„ . . . e sziget hangokkal van tele,
Édes, szelíd dalokkal, mik gyönyört
Adnak, nem ártnak. Néha száz erős
Pengésű hangszer zúg fülembé; máskor
Oly halk danák, hogy alig ébredek;
Elaltat ismét, és álmomba' mintha
Megnyíln' a felhő s látnék kincseket,
Lehullni készen, hogyha ébredek . . . » ⁴

¹ *Mezières* id. m. 539. l.

² *Vihar*, I. felv., 2. szín, II. felv., 2. szín.

³ Lásd *Sam. Taylor Coleridge: Lectures and Notes on Shakespeare etc.* London 1897, 142. l.

⁴ III. felv., 2. szín végén; itt és a következőkben Szász Károly fordítását használjuk.

Ezeket a zenehangokat a néző is gyakran hallja. Általán a «Vihar» talán Shakespeare valamennyi darabja között leginkább melo-dramatikus jellegű; a zene előidézője mindig Ariel, a légi szellem, mint már neve is mondja, ki által kormányozza Prospero az összes többi elemek szellemeit is, s ki ren-desen a varázslat kezdetét zenéjével jelzi. Ariel «röpülni, úszni, a tűzbe szállni, vagy fodor felhőkön nyargalni» tud, a mint Pros-pero kívánja tőle, kinek «hű szolgálja minden képességgel.»¹

«Míg kimondod: «menj», s «jövel!»
Ajkad míg egyet lehel,
Fürge szolgálja-szolgával
Itt lesz a hű Ariel.»²

Ariel tud vihart támasztani és hajót elsü-lyeszteti, úgy hogy a hajó utasainak még a ruhája se ázzék át; át tud változni vízi nimfává és harpyává; az embereket elaltatja és fölébreszti a Prospero czéljai szerint; terített asztalokat teremt elő és tüntet el s a mulattatásúl rendezett álarczos körjátékban a Ceres szerepét kitűnően adja. De minde csodás művészetével mégis csak szolgálzellelem;

¹ I. felv., 2. szín.

² IV. felv. 1. szín.

szolgáltatta előbb Sycoraxot, a gonosz boszorkányt, a kinek abban a hatáskörben, melyben utóbb Prosperót szolgálja, úgy látszik engedelmeskedett,¹ ha talán kelletlenül is, mint a hogy tulajdonképen kényszerítve szolgál Prosperonak is, alig várva fölszabadulását, a miért ez néha szigorúan kénytelen rászólni.² Ez a kényszerű szolgálat, a miben némileg hasonlít Calibanhoz, különbözteti meg Arielt Pucktól, a ki mindig jókedvű s a kinek magának is öröme telik abban, a mit tesz; hogy néha téved, például összetéveszti Lysandert Demetriussal, az csak emberibbé s ezért rokonszenvesebbé teszi, míg Ariel megtéveszthetetlenül pontos és mindentudó, de nem is sejthetjük, hogy csodás erejét vajon mire és kinek szolgálatában fogja fölhasználni, mikor a Prosperótól való fölszabadulásának várva-várt órája üt?

Ez a fölszabadulás egyúttal a Prospero-Shakespeare búcsuja a maga tündérvilágá-

¹ Hogy Sycorax miért haragudott meg Arielre, arról Prospero mindössze ennyit mond: «thou wast a spirit too delicate to act her earthy and abhorr'd commands, refusing her grand hests . . .» (I. felv. 2. szín.)

² I. felv. 2 szín.

tól; ez az ünnepélyes szózat, — ha rokon is az Ovidius *Metamorphosis*ainak egy helyével,¹ — kétségkívül egyik gyöngye a Shakespeare költészetének:

«Halom, patak, rét s tó tündéri, ti,
 S kik könnyű lábbal űzitek a fővényen
 A gyors apályt, s futtok előle, ha
 Dagályba' visszatér; törpék ti, kik
 A holdvilágon kört tiportok a
 Fűben, hová a birka nem harap; ti
 Mérges gombák kertészi éjfelenkint;
 S ti hallgatói méla estharangnak;
 Ti mind, kik által — bár erőtlenek
 Ti magatokban — elárnyékolám
 A déli napot, szelet vésszé kavartam,
 S zöld tengert, kék égboltot lázíték
 Egymásra
 . . . széles talpú hegyfokot
 Megingaték,
 . . . szómra mély sirok,
 Felköltve holtjaik', nyíltak meg, és
 Adák ki bűvöm erejére: most
 E bős varázsszal föl hagyok . . .
 . . . ketté töröm botom',
 A földbe mélyen ásom el, s a tenger-
 Fenékre, mélyebben mint valaha
 Zárt mér-ólom, dobom be könyvemet!»²

¹ *Delius* «Bevezetés»-e végén közli Ovid illető helyének Shakespeare korabeli angol fordítását.

² V. felv., 1. szín. Varázstudomány könyvének elégetésére régebbi példa *Reginald Scot*-nál: id. m. és kiad. 418. l.

III.

(Varázslat és babona; hit a csillagokban és természeti jelekben; jóslat.)

A «Vihar» kompozíciójában látjuk elvonulni a határát a Shakespeare természetfölötti világa két különböző tartományának. A mint az ő korabeli demonológiai fogalmak szerint a tündérek tulajdonképen csak jobbindulatú ördögök voltak s a manók és olykor az ördögök is csak úgy tűnnek föl, mint rosszindulatú tündérek, ép úgy a varázslatnak is két nemét ismerték: a fehér varázst, mely tudományon alapuló s rendesen jó czélt szolgáló hatalom volt a jövő titkai, a természet erői s a szellemvilág bizonyos elemei fölött és a fekete varázst, mely az ördöggel való czimboraságot föltételezte, s melyet — az egészen mást jelentő «Nekromantia» szó népies elrontásával — Negromantiának is nevezték.*

* *W. Scott* id. m. 121. l. *Spalding* id. m. 125. s köv., 132. s köv. és 142. s köv. l.

E fogalmakkal körülbelül azonos a megkülönböztetés a mágia vagy nekromantia (nem negromantia!) és az incantatio vagy boszorkányság között.¹ Emezt sokkal veszedelmesebbnek tartották és erősebben üldözték, mint amazt.

A «Nekromantia» elnevezés görög eredetű s tulajdonképen halottak fölidézett szellemeinek a jövő iránti megkérdezését jelenti; a jóslás e nemével az ó-szövetség szentírásában is találkozunk, a hol Saul király az endori jövendőmondó asszonyt fölkeresvén, általa fölidézteti Sámuel próféta szellemét, hogy attól megtudja a filiszteusok ellen való hadakozása kimenetelét.² A pogány őskorban is például Odysseus véráldozattal szellemeket idéz föl az alvilágból, hogy vándorlásának eredménye iránt kikérdezze őket.³ Hogy a középkor folyamában a nekromantia e fogalma elhomályosult s a halottak és egyéb szellemek idézésével való jövendőmondás összevegyült a boszorkányvarázsszal is, azt Shakespeare

¹ *Daemonologia*, h. e. adversus Incantationem sive Magiam Institutio, auth. Ser. Dn. *Jacobo Rege* etc. Hannoveri 1604-iki Guigl. Ansonius-féle kiadás, 29. s köv. l.

² *Sámuel I. könyve*, XXVIII. rész, 7—20. vers.

³ *Odyssea*, XI. ének, 20—327. vers.

«Macbeth»-jének boszorkánykonyha-jelenetében is láthatjuk.

A «Vihar» Prosperójának varázsa kétségkívül a nemesebb, tisztább fajból való, bár ő maga «bösznek» mondja;¹ ilyen jótevő, üdvös varázs birtokában levőknek tünteti föl a költő azokat a csodaorvosokat, kik egy arany éremnek nyakba akasztásával, szent imák között gyógyítják ki a legkórosabbakat,² s a kik életet képesek lehelni a kőbe és «föltámasztani Pipin királyt».³ Ilyen lehetett az a bűverő, mely a «Vizkereszt»-ben Antoniót az Orsino herczeg hatalmába s Olivia közelebe hozza,⁴ s nem tarthatjuk veszedelmesnek azt a «görög invocatiót» sem, melylyel «bolondokat csalnak bűvös körbe», mint Jaques meséli az «A hogy tetszik» czimű vígjátékban.⁵

Már kétesebb természetű a Glendower varázslói szereplése «IV. Henrik»-ben.⁶ Az ő

¹ «rough magic», az eredetiben.

² *Macbeth* IV. felv., 3. szín.

³ «*Minden jó, ha jó a vége*» II. felv. 1. szín.

⁴ «*Witchkraft*» az eredetiben; V. felv. 1. szín.

⁵ II. felv. 5. szín.

⁶ *I. rész*: I. felv. 3. szín, II. felv. 4. szín, III. felv. 1. szín.

saját nyilatkozatai inkább dicsekvő szélhámost, mint a természet titkait bíró tudóst látszanak elárulni; Hövér (Hotspur) Percy sehogyse akarja őt komolyan venni s kigúnyolja nagy pathosszal tett kijelentéseit; Falstaff azt állítja róla, hogy az ördögöt hűbéresévé eskette egy vall alabárd keresztjén; Henrik király nagy, de gonosz varázslónak tartja, Mortimer ellenben derék s hős embernek, rendkívül olvasottnak és járatosnak a bűvészetben.

Kétségtelen, hogy a Shakespeare idejében még sok oly dologban láttak varázslatot vagy csodát, a mit ma egészen természetes okból tudnak származtatni s ezért varázslónak tarthattak oly embert is, a ki csak valamivel jobban látott be másoknál a dolgok mélyébe. Az ő korában voltak közismert varázslók, a kik mindenféle különös és titokzatos külsőségekkel is környezték magukat, a minőkkel ő is fölruházta Prosperot, kinek a varázsláshoz mindig köpenyét kell felöltenie, süvegét föltennie és pálcáját a kezébe vennie.¹ Vol-

¹ *Gervinus* id. m. IV. 198. l., *Méziéres* id. m. 536. l., *Brandes* id. m. 961. l., *dr. Clemens Klöpffer*: *Shakespeare-Realien*, Dresden, 1902, 109. l.

tak ezek között nyilvánvaló szélhámosok és csalók s voltak, a kik bizonyos tekintélyvel bírtak és üldözésnek nem voltak kitéve:¹ azonban látni fogjuk, hogy a XVI. század végétől kezdve Angliában mennyire terjed az ördögös mesterségekben való hit s egyúttal az azoktól való félelem és a küzdelem ellenök. Azontúl tehát az ártalmatlan «fehér varázs» mindinkább elrejtőzik, vagy hitelét veszti, a mint a tündérek is hovatovább rossz szellemekké változnak át.²

A titkos tudományok legelterjedtebb, legnépszerűbb s legkevesebb gyanúsításnak kitett nemeként az astrologia, vagyis a csillagokból jóslás még erősen tartotta magát akkoriban az egész művelt világon; az emberek hiszékenysége a horoscopok szerkesztését jövedelmező foglalkozássá tette. Ezt az astrologiát maga Shakespeare is úgy, mint a korabeli uralkodó tudományos fölfogás, teljesen egyenrangúnak és rokonnak tekintette az astronomia tudományával, mely akkor még általában a Ptolemäos rendszerén alapult, a Copernicus megelőző fölfedezései elle-

¹ Brandes id. h. M. Lucy id. m. 8. l.

² Spalding id. m. 129. l.

nére, melyeknek igazságai csak később Galilei és Kepler által nyertek nagyobb elterjedést.¹ Hogy a csillagokban való hit mily általános volt a Shakespeare-kori angoloknál, azt az ő művei is tanúsítják. Alig van színdarabja, mely erre példát nem szolgáltatna. Az olyan szólások, hogy valakinek jó csillaga van, valakinek csillaga hanyatlik, valamely esemény fölött balesillagzat lebegett, az irodalomba úgy átmentek, hogy ma is használjuk őket a nélkül, hogy szó szerint hinnénk jelentésökben. De határozottabb alakban nyilvánul e hit például Leontesnél, a «Téli regé»-ben, ki azt hiszi, hogy kerítőcsillagok vannak, melyek megronthatják a legjobb nő erényét;² vagy Romeonál, ki kétségbeesett elhatározásában «megtagadja a csillagokat»,³ Sebastiannál, a «Vízkereszt»-ben, ki fél, mert csillagait baljóslatúan látja fényleni⁴ s az együgyü Malvolionál ugyanabban a darabban, ki áldja Jupitert és a csillagokat, mert boldognak érzi magát az

¹ Anders id. m. 237. l. W. Scott id. m. 276. s köv. l. *Jakab kir. Demonológiája* 39. s köv. l.

² I. felv. 2. szín.

³ *Romeo és Julia*, V. felv. 1. szín.

⁴ II. felv. 1. szín.

Olivia levele fölött, melyről nem tudja még, hogy költött.¹ János — a «Sok hűhó semmiért» czimű vígjátékban azt hiszi, hogy a ki a Saturnus jegyében született, az szükségkép búskomor s másnak vigasztalója nem lehet.² A «Minden jó, ha a vége jó» elején Helena kigúnyolja Parollest, hogy bár Mars csillagzata alatt született, mindig hátrál mikor vív;³ III. Rikárd az Edvárd király fiainak — kiket ő öletett meg, — halálát a születésök fölött uralkodott rossz csillagra akarja hárítani,⁴ Bedford herczeg pedig «VI. Henrik»-ben a lázadt csillagoknak tulajdonítja a hős V. Henrik korai elhunytát.⁵

A csillagok erejében való hittel szorosan rokon mind az a balitélet és babona, mely természeti jelenségekben végzetes események, fordulatok, csapások hirnökét látja, sőt a legegyszerűbb légköri tüneteményekből is ilyen vagy amolyan következtetést vél a jövőre vonhatni.⁶ Ezt is, mint az ő korában nagyon

¹ II. felv. 5. szín.

² I. felv. 3. szín.

³ II. felv. 1. szín.

⁴ III. Rikárd, IV. felv. 4. szín.

⁵ I. rész, I. felv. 1. szín.

⁶ Th. Dyer id. művében sok ily régi, népies hie-

elterjedtet, bőségesen használja föl drámáiban Shakespeare. Legelőször VI. Henrikben találkozunk ezzel az elemmel; itt nyilván a közszájon élő hagyományhoz s a krónikákhoz tartotta magát a költő, mint a hogy ez az egész trilógiája csak dramatizált történet. Mindjárt első része első jelenetében új időket hirdő üstököst emleget;¹ az utolsó részben a lázadó Yorkok három napot látnak az égen ölekezni, nagy események jósjeleképen, a miért Edvárd meg is fogadja, hogy ezentúl pajzsán három lángoló nap képét fogja viselni.² A legifjabbikat, a későbbi rettenetes III. Rikhárd királyt, egy torzalakú, de hőselkű ifjut, születésétől mindenféle baljóslat kíséri életében, a mikről a szerencsétlen VI. Henrik, mielőtt az ő gyilkától elesnék, rémülettel emlékszik meg. Rikhárd születésekor:

«Baljóslatú baglyok suhogtak . . . ,
 Varjú sivitott, gyászkort hirdető,
 Ebek szűköltek, fákat tépe szélvész,
 A kürtő ormán holló guggola,
 Szarkák csörögtek visszás hangzavarban» . . .³

delmet említ föl s hoz vonatkozásba Shakespeare műveinek különféle helyeivel. (61—84. és 484. s köv.l.)

¹ U. ott.

² III. rész, II. felv. 1. szín.

³ U. ott, V. felv. 4. szín. (Lőrinczi Lehr Zsigmond fordításában.)

Hasonló rémes tünemények kísérték — saját állítása szerint — a varázsló Owen Glendower születését is.¹

János királyban öt hold jelenik meg az égen, hirdetve a fogoly Arthur herczeg halálát;² «IV. Henrik»-ben a zúgó szél az, mely véres csatanapot jelent; ³ az évszakok elváltozásában, a váratlan áradásokban, a fák kiszáradásában és a meteorokban a vén emberek, «e jámbor krónikások» a király közelálló bukásának vagy halálának jelét látják.⁴

Ezekben Shakespeare, követve a krónikát, inkább csak említ oly babonás hitet, mely természeti jelenségeket végzetes eseményekkel hoz összeköttetésbe. Úgy látszik, Julius Cæsar megírásánál támadt az a gondolata, hogy az ily vészjósló természeti jelenségek benyomása alatt álló emberek beszédjével, viselkedésével a nézőben is mystikus hangulatot keltsen. E darabban a Cæsar megöletését és később a philippii csatát megelőző rémes tüneményeket a költő mind már Plutarchosban meg-

¹ *IV. Henrik, I. rész, III. felv. 1. szín.*

² *IV. felv. 2. szín.*

³ *I. rész, V. felv. 1. szín.*

⁴ *IV. Henrik, II. rész, IV. felv. 4. szín; II. Rikhard, II. felv. 4. szín.*

találta, de mesterileg használta föl a szin-
padi hatás fokozására. Bár tehát ókori for-
rásból merített, bizonyára saját kortársai át-
lagos fölfogásának is megfelelt az, a mit a
Casca szájába ad:

«Embernek sorsa félni és remegni,
Ha rémítéseül az istenek
Ily szörnyű hirmondókat küldenek».¹

A «leghatalmasb Julius bukását» megelőző
jelek: a tűzzápor, lángban álló alakok, a vá-
rosban megjelenő vadállatok, a fellegek közt
harczó seregek, az éjjé váló nappal, a meg-
nyíló sírok és följáró halottak² annyira fog-
lalkoztatták a Shakespeare képzeletét, hogy
mikor kevéssel később, egyik legmystikusabb
darabját, «Hamlet»-et írta, ebben a szelle-
met látó Horatio által említett ezt az esetet,
mint bizonyítékát az ily tünemények vész-
hozó voltának.³ A természet félelmes jelen-
ségek azonban talán sehol se válnak oly
megragadó kísérőivé és hirdetőivé a szörnyű
eseményeknek, mint «Macbeth»-ben a Dun-
can király meggyilkoltatásának éjjelén, mikor

¹ I. felv. 3. szín.

² U. ott és II. felv. 2. szín.

³ I. felv. 1. szín.

azok elbeszélését nyomban követi a mindennél borzalmasabb tény: a gyilkosság fölfedezése.¹

Még «Lear»-ben és «Antonius és Cleopatrá»-ban találkozunk e drámai elem kisebb mértékű alkalmazásával. Az elsőben az öreg Gloucester emlegeti a nap- és holdfogyatkozásokat, melyek — szerinte — nem jót jelentenek nekünk. Ámbár a természet ezt így is, úgy is magyarázhatja, de a természetet végre is igazolják a bekövetkező események: a szeretet meghül, a barátság meghasonlik, . . . a viszony felbomlik apa és fiú között.² Ezzel akarja Edgar fia árulását is megmagyarázni, melyet oly végzetes könnyenhívéssel fogad el ténynek, holott csak a gonosz Edmund rágalma volt. Azután még «Antonius és Cleopatrá»-ban mutat nekünk Shakespeare egy rejtélyes tüneményt, mely az Alexandria bevétele előtti éjjel nyugtalanítja az őrtálló katonákat. Zenét hallanak, melyről nem tudják: a légből vagy a föld alól jön-e s jó jel-e vagy rossz?³

Habár Shakespeare idejében a tudomány már megkezdte harczát a mindenféle egy-

¹ II. felv. 3. szín; l.: *Gervinus* id. m. 203—303. .

² *Lear király* I. felv. 2. szín.

³ IV. felv. 3. szín.

ügyű, sőt gyakran vészes babona ellen, ez utóbbi még a nép széles rétegeiben virágzott s nem lehet csodálni, ha a költő azt mint regényes elemet hasznosította drámáiban, bár maga valószínűleg nem hitt benne. A babonás hitnek «Julius Cæsar»-ban előforduló neméit, hogy a meddő asszony, ha egy versenyző érinti, termékenynyé lesz,¹ vagy hogy az áldozati barom belsejében talált rendelkezések sorscsapásra mutatnak,² joggal minősíthetjük csupán ókori reminiscentiáknak. Ellenben egykorú babonát jegyezett föl Shakespeare ott, a hol annak a hitnek ad kifejezést, hogy a tengerapály hozza meg a haladoklónak a halált,³ vagy hogy a gyógyfüvek hatása szedésük idejétől függ,⁴ hogy a basilisk tekintete öl,⁵ hogy a sörényszál bizonyos lében kígyóvá változtatható⁶ és hogy a tengeri vihar le nem csillapodik, míg a hajón levő halottat el nem távolítják. Ezt az utóbbi

¹ I. felv. 2. szín.

² II. felv. 2. szín.

³ V. *Henrik*, II. felv. 3. szín; lásd: *Th. Dyer* id. m. 348—349. l.

⁴ Lásd az erre nézve *Klöpfer* id. m. 16. lapján felsorolt helyeket.

⁵ U. ott 117. l.

⁶ *Antonius és Cleopatra*, I. felv. 2. szín.

hitet egy matróz szájába adja Shakespeare, ki Perikles ellenvetésével szemben azt mondja, hogy «már minálunk a tengeren mindeddig megtartották s mi szívósan ragaszkodunk e szokáshoz».¹ Babona mutatkozik abban is, hogy York Rikárd először visszautasítja a Gloster címet, melyet a «királyság-osztó» Warwick ad neki, mert e címet baljóslatúnak tartja.²

Ha tekintetbe vesszük, hogy a Shakespeare korában az astrologia s a természeti tüne-
ményekből való következtetések mellett a physiognomia, vagyis az arcvonásokból, a chiromantia, vagyis a tenyérből való jóslás is, mint a jövendőmondás mindenféle neme hitelt talált,³ természetesnek kell elfogadnunk, hogy a költőnek ifjú- és férfikori, víg és szomorú színműveiben, regényes és történeti darabjaiban egyaránt nagy szerep jut a jóslatoknak s a titokfejtés útján való jövendőmondásoknak. Beöthy helyesen mondja, hogy ez az elem az álomlátásokkal és szellemjelenségekkel együtt a végzetszerűséget képviseli

¹ *Perikles*, III. felv. 1. szín.

² *VI. Henrik III. része*, II. felv. 6. szín.

³ *Jakab kir. Demonol.* 41. l., *Thiselton id. m.* 483. l.

a brit költőnek a keresztény világnézetben gyökerező drámai koncepczióiban, a mennyiben az vagy kifejleszti a hős tragikai gyarlóságát s vétségre csábítja azt, vagy legalább is több-kevesebb befolyást gyakorol a katasztrófára.¹ Legsűrűbben találkozunk jóslatokkal Shakespearenek az antik világból merített szomorújátékaiban — a hol azok többnyire antik forrásokból is erednek — és történeti drámáiban.

Julius Cæsart a jós inti, hogy őrizkedjék márczius idusától; neje rosszat álmodván, Cæsar a jóspapokat kérdezteti meg vállalkozásának sikere felől; míg ezeknek jóslata aggasztja, neje álmának egy más, kedvezőbb megfejtést talál az összeesküvőkkel egyetértő Decius Brutus. A Cæsar bátor szíve gyanutlanul hallgat e biztató jóslatra s őt vesztébe viszi.² Ugyane darabban Cassius a sasok s hollók röptéből jósol bajt, de csak félig hisz a saját jövődölésében, mert «lelke ép és eltökélt minden veszélylyel bátran szembe szállni».³ «Antonius és Cleopatrá»-ban a

¹ *A tragikum*, 484. l.

² I. felv. 2. szín, II. felv. 2. szín és III. felv. 1. szín.

³ V. felv. 1. szín.

királyné hölgyei is, Antonius is jóslatnak maguknak; de amazok tréfálva maguk mondják meg, hogy mily jóslatot kívánnak halani, mig Antonius bosszusan elüzi a jóst, ki előre mondja az Octavius Cæsar diadalát.¹ «Troilus és Cressidá»-ban az őrjöngő Cassandra megjövendöli Ilion bukását és Hektor elestét.²

A római korban játszó «Cymbeline»-ben egy jós a sas nyugatra szállásából jósol győzelmet a római seregnek s ugyanaz a jós a Posthumusnak álmában Jupitertől hozott tábla rejtélyes fölírását megfejtve igazolja az isteni üzenet beteljesedését.³ A «Téli rege» meséjének ideje nehezen állapítható meg; egy hivatkozás az orosz császárságra s egy másik Giulio Romanora — még pedig mint szobrászra — újkori milieure engedne következtetést, de másrészt már az események meseszerűsége is a történeti kor nagyobb távolságát föltételezi, még inkább a delphii Apollo-szentély jóslata, mely úgyszólván az egész mese alapjául szolgál; itt a jóslatot

¹ I. felv. 2. szín és II. felv. 3. szín.

² II. felv. 2. szín és V. felv. 5. szín.

³ IV. felv. 2. szín, V. felv. 5. szín.

pecsétes iratban hozzák meg Leontes királynak, ki tartalma miatt, mely megrágalmazott nejének igazat ad, felbőszül; de fiának s majd nejének halálhíre — bár ez utóbbi később költöttek bizonyúl — teljesen megtöri s megbánásra indítja.¹

Ide sorolható a «Vihar»-ban Alonzo király egy mondása is, kit a varázssziget ámulatba ejtvén, fölkiált: «Itt oraculum kell, hogy fölvilágosítson!»² úgyszintén több hely, a hol a halálhoz közelállók szavának jóserejébe vetett hit nyilatkozik meg.³

A történeti drámák egészen át meg át vannak szöve a krónikákon s szájhagyományon alapuló, beteljesedő jövendőmondásokkal. Így János királynak Pomfreti Péter megjósolja, hogy áldozócsütörtökön délben le fogja tenni koronáját; a király akasztófával fenyegeti a kellemetlen prófétát, de megilletődve gondol rá vissza, mikor a jóslat megvalósul.⁴ Owen Glendower egy jóslat miatt marad el a IV. Henrik ellen fölkelők döntő mérkőzé-

¹ *Téli rege*, II. felv. 1. szín, III. felv. 1. és 2. szín.

² V. felv. 1. szín.

³ *II. Rikhard*, II. felv. 1. szín; *IV. Henrik*, I. rész V. felv. 4. szín; *Velencei kalmár*, I. felv. 2. szín.

⁴ *János király*, IV. felv. 2. szín, V. felv. 1. szín.

sétől;¹ a trónját vesztő II. Rikárd már jó előre megjövendölte Bolingbrokenak, a későbbi IV. Henriknek trónra jutását, de bekövetkező veszedelmét is.² Már V. Henrik korában közszájon járt a jóslat, hogy a francziák elleni hadjáratban :

«Monmouthi Henrik mindent megnyerend,
És Windsori Henrik mindent elveszít.»³

a mi a «windsori», vagyis VI. Henrik uralodása alatt teljesedésbe is ment.

V. Henrik megjósolja a Winchester bibornok nagy hatalmát,⁴ VI. Henrik pedig börtönében a gyermek Richmondnak megjövendöli, hogy király lesz belőle,⁵ a mi szintén teljesedésbe megy. A szökevény Suffolk megemlékszik egy jóslatról, mely rá nézve vészesnek jelezte annak az embernek a nevét, a kinek keze által csakugyan elvész.⁶ Az álnok Gloster jóslatot koholtat, mely szerint bátyja, IV. Edvárd egy G betű által fog elveszni s

¹ *IV. Henrik, I. rész* : IV. felv. 4. szín.

² *IV. Henrik, II. rész* : III. felv. 1. szín.

³ *VI. Henrik, I. rész* : III. felv. 1. szín.

⁴ *U. ott, V. felv. 1. szín.*

⁵ *VI. Henrik, III. rész* : IV. felv. 6. szín ; *III. Rikárd, I. felv. 1. szín.*

⁶ *VI. Henrik, II. rész* : IV. felv. 1. szín.

ezzel eléri, hogy a király börtönbe záratja öcsését, George, Clarence herceget.¹ Az özvegy Margit királyné megjósolja III. Rikárd összes gonoszságait, Greynek, Hastingsnek, Buckinghamnek vesztét;² e legutóbbi maga hívta ki végzetét, mikor halottak napján fogadott törhetetlen hűséget Edvárd királynak, a kin árulást követett el a Rikárd szolgálatában s ime Rikárd király épen halottak napján küldi őt vérpadra.³ De ennek a vérszopó zsarnoknak is megjövendölte egy bárd, hogy ha meglátja Richmondot, nem él sokáig;⁴ s az ország csakugyan épen Richmondot hívja be bosszuállóként ellenében, az veri meg Bosworth mezején s az lesz utána VII. Henrik néven király.

A jóslat mystikus eleme azonban Shakespeare egyetlen drámai hősére sem nehezedik oly megsemmisítő súlylyal, mint Macbethre, kinek történetét ő a Holinshed skót krónikájából merítette, s bár a drámai föl-

¹ VI. Henrik, III. rész : V. felv. 6. szín. III. Rikárd, I. felv. 1. szín.

² III. Rikárd, I. felv. 3. szín. III. felv. 3. és 4. szín, IV. felv. 4. szín.

³ U. ott V. felv. 1. szín.

⁴ U. ott IV. felv. 2. szín.

dolgozás a Macbeth jellemét a krónikánál sötétebben színezte, a boszorkányjóslatok motívuma egészen azon alapul. Tudvalevőleg a boszorkányok Cawdor thanja s leendő királyként üdvözlik az I. felvonásban a győzelmes csatából hazatérő Glamisi thant. Az első jóslat gyors beteljesedése fölébreszti a Macbeth szunnyadó becsvágyát, melyet gonoszlelkű neje addig ingerel tette, míg a hős gyilkossá lesz s a vendégszeretetét élvező, kegyes Duncan királyt alattomosan megöli s magát választatja meg királylyá. De a boszorkányok a Macbeth vezértársának, Banquonak is jósoltak, azt, hogy fiai lesznek királyokká; ezért a véres mű folytatásaképen Banquonak is meg kell halnia, fia Fleance azonban menekül. Az önvédelemből új meg új kegyetlenségekre vetemedő király most már maga keresi a jósbanyákat, a kik csalárd jövendőmondással kergetik végzetébe: megjósolják, hogy csak akkor fog bukni, ha a birnami erdő megindul Dunsinan felé s csak oly férfi fogja megölni, a kit nem aszszony szült. A sors játéka mindkét lehetetlennek látszó dolgot valóvá teszi s a zsarnok elvesztve csatáját, elhull a bosszuálló Macduff kardcsapása alatt.

Shakespeare, ki — mint még látni fogjuk — teljesen tájékozott volt kora kiterjedt daemologiai hagyományaiban és irodalmában, a Macbeth boszorkánykonyha-jelenetében nézőjét sötét barlangba vezeti, melynek közepén üst füstöl; a már ismerős három boszorkány énekelve körültáncolja az üstöt s egymás után dobja belé és kavarja benne a bűbájhoz szükséges szereket: mérges békát, kurta kígyó nyelvét, farkát, tüzes gyikszemet, varjúvelőt, kutyaszáját, kutyatejfű sűrű mérgét és sok egyébét, mi közt aszott múmia, bűdös-banka feje-bűbja, istenkáromló törökszáj és zsidó-vese is előfordul:

«Árokparton szült porontyka
Kifacsart kis ujja-csontja, —
Ide mind e bűsz loty-kottyba!
Még csak tigris-bélt belé!
S azzal kész a drága lé!»*

Ekkor megjelenik Hekate. A görög mythológiának ez a titokzatos alakja, Tartaros és az Éj szülöttje, kit néha Selenével, vagyis a Holddal is azonosítottak, az éj, de egyúttal a természet összes titkos erői fölött is ural-

* Itt és egyébütt a Szász Károly fordítását használjuk.

kodott s ezért a már az ókorban is virágzott
 varázslat és boszorkányság minden mestersé-
 gének pártfogója volt. Ez utóbbi minősége
 biztosította neki fönnmaradását és titkos kul-
 tuszát az egész középkoron át, sőt azontúl
 is, mialatt alakja az éjszaki népek mythosainak
 is némely rokonalakjával összeolvadt.¹ Sha-
 kespeare őt «Macbeth»-jében kétszer is sze-
 repelteti; egyszer a fenyéren találkozik a
 boszorkányokkal s szemrehányást tesz nekik,
 hogy megbízása nélkül Macbethet varázslattal
 kísértik, holott ő hálátlanul csak a maga
 hasznát nézi s nem segíti elő céljaikat;
 ezért rendeli őket «az Acheron partjához»,
 a hol majd jóvá tehetik a hibát:

«Ott várjuk mind be, Macbethet,
 Ott bájital, jósige, bűv,
 Kész légyen a pokoli műv.»²

És Macbeth jön s követeli, hogy feleljenek
 kérdéseire; de nem a boszorkányokat akarja
 hallani, hanem «mestereiket». S ekkor dör-
 gés között, a boszorkányüst fölött egymás-
 után jelennek meg a földézett látományok:
 először egy sisakos fő, azután egy véres gyer-

¹ W. Scott id. m. 110. l., Spalding id. m. 21. l.

² III. felv. 5. szín.

mek, majd egy koronás gyermek, kezében előfával. Ezeknek ellenmondó, kétértelmű, csalóka mondásaiból kell Macbethnek a jövőt megismernie. Ő azonban még többet akar tudni: Banquo utódai bírni fogják-e valóban a trónt? Az üst elsülyed, harsonák szólalnak meg; új látomány tűnik föl: nyolez király, arczban valamennyien hasonlók, s az utolsó egy tükörben, melyet kezében tart,* mutatja, hogy még egész sor következik utánuk; és velök van a Banquo véres árnya is s a maga ivadékainak vallja valamennyit . . . Azután eltűnik a látomány és eltűnnek a boszorkányok; Macbeth megrendülve távozik, mentében azt suttogva: «Csak látományt ne többet!» . . .

A Macbeth boszorkányai — a kiknek lényével, természetével még alantabb tüzete-sebben foglalkozunk — mintegy középhelyet foglalnak el a jóslás és a gonosz varázslat s boszorkányság mindenféle nemei között s mutatják, hogy a Shakespeare korabeli dæmologia ismerte a jövendőmondás oly nemeit is, melyek, mint a gonosz hatalmakkal való

* Hogy a tükör olykor a jövendőmondás eszköze volt: lásd *Thiselton* id. m. 479. l.

szövetségen alapulók, többnyire csak az emberek csalárd megrontására szolgáltak s minden esetben tiltva és üldözve voltak.¹ Ilyen nemét a jóslásnak kísérik meg VI. Henrik II. részében a Gloster hercegné hívására Jourdain Margit a «ravasz boszorkány» s Bolingbroke Rogér a «szellemidéző», kiknek sikerül is mennydörgés és villámlás között egy szellemet idézni föl s abból néhány pythiai mondást csikarni ki. De meglesik őket s a bűbajos mesterkedés összes részei szigoruan lakolnak.² Ilyen gonosz, embereket megrontó varázsnak tulajdonítja III. Rikárd — még mint Gloster herceg — testének elkorcsosodását, de valószínűleg csak azért, hogy az e miatt gyanúsított királynén bosszút állhasson,³ és ilyenemű bűbajt említenek ismételve Othellóban. Brabantio azt hiszi, hogy varázsszerekkel megbűvölték leányát, Desdemonát, különben nem szerethetné a mórt;⁴ másrészt Othello a végzetes kezkenő becsét kívánván nejével megértetni, el-

¹ *Jak. kir. Daemonol.* 59. l.

² I. felv. 2. és 4. szín, II. felv. 1., 3. és 4. szín.

³ *III. Rikárd*, III. felv. 4. szín.

⁴ I. felv. 3. szín.

mondja történetét, hogy egy cigány jósnőtől származik s birtoka biztosítja a hitves hűségét:

« . . . Búbáj van szövetében. Egy
 Sybilla, a ki kétszáz körfutását
 Számlálta meg a napnak, — szötte azt
 Ihlett dühében; selymet szent bogár
 Fonott ahhoz; festéket szűzleány
 Bemúmiázott szívéből szívott
 A jósnő» . . .¹

A veszedelmes varázslás egy neme volt az is — a melyben széltiben hittek a Shakespeare korában — hogy ha valakinek viaszból készült képmását megszurkálják vagy tűzben elolvasztják, annak meg kell halnia.²

IV.

(Ördöghit és boszorkányság.)

A Shakespeare korának a természetfölötti hatalmakkal való mindennemű gonosz szövetkezésről táplált fogalmai az akkoriban

¹ III. felv. 4. szín; Szász Károly fordítása.

² Lásd *Jak. kir. Daemonol.* 107. lapját, úgyszintén a *Klöppler* id. m. lapján felsorolt helyeket, *Lucy* id. m. 11. és *Th. Dyer* id. m. 36—37. lapját.

rendkívül kifejlett s tudományosan is ki-
művelt ördöghitben gyökereztek.

Említettük már, hogy a kereszténység el-
terjedése az ősi pogány hitek istenalakjainak
legtöbbjét ördög, vagyis gonosz szellem jelle-
gével ruházta föl, miáltal a keresztény hit
lényegéhez hozzátartozónak tekintett ördög-
fogalom a középkor folyamában kissé zava-
ros alakuláson ment keresztül. Az ördögben
való hit megtagadását a keresztény egyház
a Sadduceusok tévelygésével azonosította, de
a reformatió hatása alatt ott, a hol a pro-
testantismus a XVI. század folyamában el-
terjedt, mégis bizonyos fölfogásbeli különb-
ségek jelentkeztek. A reformátorok is el-
ismerték, hogy a gonosz szellemek létezése,
az ördögtől való megszállás, a boszorkány-
ság és annak üldözése oly dolgok, melyek-
nek bizonyítása a szentírára alapítható; a
Bibliában elbeszélte csodák megtörténtét is
elismerték. Ellenben tagadták, hogy az egy-
ház ilyenek előidézésére az isteni hatalom
közvetítésének erejével volna fölruházva s
így nem maradt más hátra, mint a tudomá-
nyos ismeretek hiányában az erősen gyöke-
rező babonával és vakhittel szemben ter-
mészetes úton meg nem magyarázható je-

lenségeket mind az ördög befolyásának és hatalmának tulajdonítani. A minek következménye lőn, hogy épen a Shakespeare idejében s épen a protestáns többségű országokban, a minő Anglia is volt, az ártalmas, gonosz szellemekben való hit s az azok minden jelentkezésének üldözésére irányuló törekvés különösen erős és elterjedt volt.¹

E jelenségnek legszembetűnőbb kifejezése az I. Jakab király *Daemonologiája*,² melyet, mint az több példával igazolható, Shakespeare is jól ismert. Jakab, a Stuart Mária fia, ki anyjának elűzetése után egész fiatalon jutott, mint VI. Jakab Skócia trónjára, s Erzsébetnek, ki az ő anyját kivégeztette, halála után, 1603-ban, a sors sajátságos végzéseképen Anglia trónját is elfoglalta I. Jakab néven, vallás dolgában sem követte anyját, ki katólikus hitéhez a vérpadon is hű maradt. Bár fiatalkorában türelmes volt a katholicismus iránt, élete folyamában mind erősebb protestánsná lett s egyaránt ellene fordulván úgy a katólikus egyháznak, mint a presby-

¹ *Spalding* id. m. II, 26. s. köv. l. *Brandes* id. m. 596. l.

² Már az előbbi fejezet kezdetén idéztük a jegyzetben.

terianus és puritán protestáns felekezeteknek, tulajdonképeni megalapítójává lett a hivatalos, episcopalis anglikán egyház hatalmának. Jakab, ki vallásos buzgalma mellett tudós hajlamát s különösen theologiai ismereteit is bizonyos fitogtatással szerette érvényesíteni, még mint skót király egy párbeszéd alakú traktátust írt a Daemonologiáról, melyben az ördöghitre s minden azzal összefüggő kérdésre vonatkozó téveszmét megczáfolni, minden kételyt eloszlatni s a hite szerint helyes theologiai, erkölcsi és közigazgatási fölfogást dogmatikusan kifejteni igyekezett. Ez a sajátosságos könyv is megállapítja a már említett megkülönböztetést egyfelől a Mágia vagy Nekromantia s másfelől a Sortiaria vagy Incantatio — tulajdonképeni boszorkányság — között. Bőven merít az egykorú boszorkánypörök áldozataiból kicsikart vallomásokból, ismerteti az ördög incselkedésének minden módjait, megjelenésének, alakoskodásának minden változatait, osztályozza a gonosz szellemek különböző nemeit s hirdeti a gonosz varázslat és boszorkányság mindenféle fájának kérlelhetetlen üldözését és irtását, mint az államhatalom és minden keresztény ember kötelességét.

Azt a tényt, hogy az ördög hatalmában és a boszorkányságban való hit s az azok veszélyei ellen való küzdelem a Shakespeare idejében ily intézményesen volt kifejlődve, szervezve, s hogy különösen Jakab király alatt sok száz vén asszonyt égettek el mint boszorkányt s ezek az üldözések egész a XVIII. századba benyultak, hogy a korabeli boszorkányperek nagy része és az azokra vonatkozó kiterjedt irodalom Shakespeare előtt kimutathatólag ismeretes volt: szemünk előtt kell tartanunk, ha drámáinak az ördögökre és boszorkányokra vonatkozó részeit helyes világitásban akarjuk látni.¹

A «Tévedések játéka»-ban találkozunk például az ördögüzés kísérletével. Mikor az iker-testvérével való folytonos összetévesztések során ephesusi Antipholust már a poroszlók ragadják meg s örültnék tartják, Csippencs (Pinch) iskolamester előáll mint ördögüző s imádsággal akarja Sátánt a betegből a sötétség honába visszakergetni; a miért utóbb aztán, mikor minden kiderül, kegyetlen szidalmakat kénytelen elszenvedni.² Ehhez egé-

¹ Brandes id. m. 597. l. W. Scott id. m. 49. s köv. l. 183. s köv. l.

² IV. felv. 4. szín és V. felv. 1. szín.

szen hasonló a «Vízkereszt» jelenete, mikor Malvolióra ráfognak, hogy örült — tehát az ördög szállotta meg; azt találják, hogy «tompán beszél belőle a sátán», s biztatják, hogy daczoljon az ördöggel, mert az «az emberiség ellensége». Fábián úgy véli, hogy ily esetben nincs más mód, mint szelid bánás, mert «a sátán nem hagy magával gorombán bánni»; Mária nógatja Böffen Tóbiást (Toby Belch), hogy mondasson imádságot a beteggel. A bohóc legokosabb, mert leghamarább látja át, hogy Malvoliónak semmi baja.

«Csak oly bolond vagy te, mint más:
Isten veled, ördög pajtás.»¹

Ennek magyarázatául az szolgál, hogy bár az ördögtől való megszállás lehetőségében abban az időben mindenütt hittek s a pathologiai esetek egész sorát csak ezzel tudták magyarázni, a protestantismus már akkor sem hitt az ördögűzés egyházi eszközeiben s a katolikus papok ilynemű műveleteit impostorságként gúnyolta vagy kárhoztatta.²

¹ III. felv. 4. szín és IV. felv. 2. szín; Lévay József fordítása.

² *Jak. kir. Daemonol.* id. kiad. 165. s köv. l. *Anders* id. m. 109. l. *Spalding* id. m. 61—62, 76—77. l.

Nyilvánvaló azonban, hogy e jelenetekben a Shakespeare gúnya nemcsak az ördögüzés, hanem maga az obszessióban, vagyis az ördög-től megszállásban való hit ellen is irányul.

Ismételve említettük már az Owen Glendower varázslói szerepét IV. Henrikben. Ő azzal dicsekszik, hogy parancsol az ördögnek s erre másokat is meg tud tanítani; «Hővér» Percyt pedig azzal tartja, hogy az ördögök nevét számlálgatja, a kik szolgálói.¹ Ezek a nyilatkozatok arra czéloznak, hogy Glendower a Nekromantiát űzi, nem az Incantatiót; mert a nekromantok azt vallották magukról, hogy ők szolgálatukra kényszerítik az ördögöt, a nélkül, hogy az ördög hatalmába ejthetné őket.²

Az ördögök elősorolását, melyet itt Glendowertől hallott Percy, Shakespeare egy másik, későbbi színművében nézőjére nézve is hallhatóvá teszi. «Lear király»-ban a magát «Szegény Tamás» alakjában örülnék tettető Edgar látszólag dőre beszédei közelebbi vizsgálatra úgy hatnak, mint egy leczke a kor ördögहितének tudományos systematikájából.

¹ I. rész, III. felv. 1. szín.

² *Jakab kir. Daemon.* 31. l.

Azt mondja Edgar, hogy őt gonosz lelkek üldözik, kinozzák; meg is nevezi őket; az egyik Flibbertigibbet, a ki bolygótűz alakjában jön s a kitől embernél az arczfintorgatás és mekegés, a hályog és farkashomály, búzánál az üszög származik; a másik Smolkin, a ki neki nem hagy békét; a harmadik Frateretto, a ki azt beszéli, hogy «Nero horgász a sötétség pocsolyájában». Azután említi Obidicutot, a ki a paráznaság rossz szelleme, Hobbididancet, a «némaság fejdelmét», Mahut, a ki a tolvajság és Modot, a ki a gyilkosság démona.¹ Ezek a nevek egytül-egyig előfordulnak Samuel Harsnettnak a Privy Council megbizásából 1603-ban a Weston jezsuita ördögűzési műveletei ellen közzétett művében, melyben még a «Vihar»-beli Caliban meggyötörtetésével vonatkozásba hozható helyeket is találunk.² Az egykorú daemonologiai iratokból vannak merítve a Macbeth boszorkányaival szövetségben levő Paddock (béka), Graymalkin (macska) és Harpier (sárkány) nevek is, úgyszintén az

¹ III. felv. 4. és 6. szín, IV. felv. 1. szín.

² *Gervinus* id. m. III. 348. l. *Anders* id. m. 109. s köv. l. *Th. Dyer* id. m. 28. l.

Amaimon, Barbason, Ziminar és Setebos nevei, a kik a nagyobb ördögök sorából valók voltak, s a kiket a költő különböző darabjaiban említ.¹

Színpadra azonban Shakespeare ördögöt nem hozott, noha erre lángeszű kortársánál, a korán elhunyt Marlowenál, — ki kétségkívül gyakorolt rá bizonyos befolyást, — elég példát találhatott.² A boszorkányokat már nem átallotta színre hozni; azonban ilyenekkel is csak két színművében találkozunk: VI. Henrikben és Macbethben; szó van róluk néhány más darabjában is.

A «Tévedések játéka»-ban syracusi Dromio Szűz Máriát hívja és száz keresztet vet, mert azt hiszi, hogy lidérczek, baglyok és boszorkányok környezik, kik, ha nem fogad szót, halálra kergetik, kormosra, kékre festik, kiszívják lelkét; ³ gazdája Antipholus is úgy látja, hogy:

«Csupa boszorkányok tanyáznak itt:
Azért el innen, el minél előbb.»⁴

¹ *Spalding* id. m. 36. s köv. l. *Reg. Scot* id. m. 314., 327. l. *Th. Dyer* id. m. 57. l.

² *Symonds* id. m. 632. s köv. l.

³ II. felv. 2. szín.

⁴ III. felv. 2. szín.

A «Windsori vig asszonyok»-ban Falstaffot, mikor szerelmi kalandján felsülve, nőruhába kénytelen bújni, a bentfordi — akkor közismert¹ — javasasszonynak tartják s Nyurga (Slender) általa akarja megtudni, hol található a láncz, melyet tőle elloptak; hogy azonban e miatt az álöltözet miatt s mert a boszorkányt oly híven utánozta, a rendőrök csakugyan a közkalodába tették-e boszorkány gyanánt? az iránt, miután Falstaff maga dicsekszik el vele, alapos kételyeink lehetnek.² A «Téli regé»-ben Polixenes cseh király «bűvölő varázsboszorkánynak»³ mondja az ártatlan Perditát s kegyetlen halállal fenyegeti, azért, mert fia, Florizel belészeretett s nőül akarja venni. Említettük már, hogy a «Vihar»-ban Caliban, mint az elhalt Sycorax boszorkánynak az ördögtől nemzett fia szerepel; Caliban ezen a réven igényt is tart a bűvös szigetre, melynek birtokát — hite szerint — csak bitorolja zsarnok gazdája, Prospero; átkozza is őt, mondván, hogy «Sycorax minden bűbája, denevér, varangy,

¹ *Th. Dyer* id. m. 26. l.

² IV. felv. 5. szín.

³ «fresh piece of excellent witchcraft»; IV. felv. 3. szín.

moly essék reá». De Prospero maga elismeri, hogy a Caliban anyja hatalmas boszorkány volt, ki

« a holdat is
Lekötve tartá és apályt, dagályt
Segélye nélkül rendelt, szabadon.»*

A már az ördöghitre vonatkozólag mondottak után tisztán láthatjuk a boszorkányság fogalmát, úgy a mint az a Shakespeare korában kialakult s a mint azt a most idézett vonatkozások is föltüntetik. A közhit szerint az ördöggel szövetkezett emberek — férfiak vagy nők — képesek voltak ártatlan emberekre mindenféle bajt hozni, őket vagyokban, jó hírökben, egészségökben, testépességökben, sőt életökben veszélyeztetni; képesek voltak elemi csapásokat, különösen viharokat támasztani, ragályos nyavalyákat idézni elő, az állatok és emberek egész tömegét megrontani. E műveleteik érdekében magukat és másokat tetszésök szerinti alakba formálhatták át; tudtak eltűnni, seprőn vagy sertésen a levegőben szállni; megmondták a jövőt, elárulták a mások rejtett titkait, a hozzájok folyamodót mindenféle varázsszer-

* I. felv. 2. szín, II. felv. 2. szín, V. felv. 1. szín.

rel látták el. Egész mythos fejlődött ki az ördöggel való érintkezésök és szerelmeskedések, tobzódó összejöveteleik felől.¹

Bár a boszorkányok alakja eredetileg különböző volt a különféle népek hitében, a haladó kor mindinkább egységes vonásokkal ruházta fel őket. Csak használatos neveik sokfélesége mutat eredetök különbözőségére. A Shakespeare korában nevezték őket a szerint, a mint férfiak vagy nők voltak, Sortiariusoknak vagy Sortiariáknak, Veneficusoknak, vagyis méregkeverőknek, Incantatoroknak, vagyis varázslóknak, csupán a női boszorkányokat Sagaknak is, Strixeknek vagy Strygáknak, Thessaláknak és Lamiáknak, egyes éjszaki népeknél Haxáknak, a miből a Hexe származott.² Az angol «witch» szó angolszász eredetű s körülbelül «látót» jelentett.³ Feltűnő, hogy a közhit már a görög hősrége Medeája óta mindig és mindenütt sokkal több nőt mint férfit hozott a boszor-

¹ *Jakab kir. Daemonol.* id. kiad. III. s következő lapok. *Reg. Scot* id. m. 7—8. l. *W. Scott* id. m. 67, 232—233, 251. l. *Heine: Der Doktor Faust*, 195—196.

² *Jak. kir. Daemon.* 78, 108, 180. l. *Reg. Scot* *Discovery* id. kiad. *Epistle XXI.* l. *W. Scott* id. m. 86. s köv. l.

³ *Wicce — Witan-ból.*

kányság gyanújába ; ezt a jelenséget a Jakab király Daemonológiája úgy magyarázza, hogy a nőnem gyarlóbb a férfinemnél s ezért könnyebben esik az ördög csábításának prédájául, mint a hogy azt már az első emberpár bünbeesése is tanusítja.*

A boszorkányüldözés úgy a katolikus, mint a protestáns országokban úgyszólván tetőpontját érte el a Shakespeare idejében. A katolikus egyházra nézve VIII. Incze pápa decretuma szolgáltatta a boszorkányperek codexét, az angol protestánsokra nézve — mint már említettük — a Jakab király Daemonológiája s az annak alapján hozott törvények is. Egy ízben Erzsébet királyné fogfájás miatt több éjen át nem aludhatott ; ennek okát a közhit bizonyos Dyer asszony boszorkánymesterségében kereste s ez elég volt arra, hogy azt az asszonyt perbe fogják. Buckingham herceget lenyakazták azért, mert boszorkány jóslatát követte. Mikor Jakab, még mint skót király, Anna dán hercegnővel egybekelendő, Dániába hajózott, nagy tengeri vihar támadt ; ezt a vihart is boszorkányok mesterkedésének tulajdonították, a

* 104. s köv. l.

perek egész sorozata indult meg s a vádlottak közül többen akasztófára vagy máglyára kerültek. Hiába mutatták ki egyes fölvilágosodott férfiak, mint Reginald Scott «The Discovery of witchcraft» című munkájában a boszorkánybabona alaptalanságát; a hit kiirthatatlanul gyökerezett még a kedélyekben, s a vallási túlbuzgalom érdemet látott az üldözésben. A legtöbb esetben elég volt a «damnum minatum» és a «malum secutum» találkozása, vagyis csak rá kellett fogni valakire, hogy fenyegetődött egy bajjal, előre mondott egy bajt, mely véletlenül bekövetkezett s az illető azonnal az előidéző gyanúját vonta magára. Az áldozatok többnyire nem is védekezhettek, sőt néha, megtörve a gyötrelmektől, vagy hazug biztatásoktól elámítva, maguk vallották önmagukról a legképtelenebb dolgokat; gyakran nem is volt egyéb választásuk, mint a vízpróba alkalmával való megfuladás, vagy az elítélés során rájuk váró akasztófa vagy máglya között.* A tények bizonyító ereje sem volt képes a bírakat a kínzásokkal kikényszerített

* *Reg. Scot* id. m. 19—21, 24—25. l. *Th. Dyer* id. m. 30—31. l.

vallomások hamisságáról meggyőzni; így például valóságos dogmaként hitték — a mit sok vallomás is igazolt — hogy a boszorkányok eltűnni, más alakot öltetni, a levegőben röpködni tudnak és senkinek sem jutott eszébe, hogy hiszen ha ez igaz lett volna, akkor e szerencsétlen teremtések egyike sem került volna a vesztőhelyre.¹

A boszorkányokat már a Shakespearet megelőző angol drámairodalom is szívesen szerepeltette a színen, s érdekes tény, hogy e színművek egyike, az «Edmontoni boszorkány»-ról nevezett, *Mother Sawyer* alakjában egy tragikai boszorkányt mutat be, vagyis egy nőt, a ki nem valódi boszorkány, hanem a ki azért, mert ilyennek tartják, mert ilyenként üldözik, megvetik, úgyszólván kényszerítve lázad föl embertársai ellen s akar megrontójuk lenni.²

Shakespeare — mint már említettük, — két drámájában szerepeltet boszorkányokat: az egyik a VI. Henrik trilogiája, a költő ifjúságának műve, tulajdonképen csak drama-

¹ *W. Scott* id. m. 184, 244. l. *Méziéres* id. m. 389. l. *Brandes* id. m. 596—597. l. *Spalding* id. m. 108, 111. l. *Lucy* id. m. 11. s köv. l.

² *Symonds* id. m. 478. s köv. l.

tizált történet, egységes drámai conceptió nélkül, talán nem is egészen az ő munkája, csak átdolgozás a színpad céljaira; * a másik, Macbeth, legérettebb alkotó erejének gyümölcse.

A «VI. Henrik» I. részében előforduló boszorkány nem más, mint Jeanne d'Arc, az orleansi szűz, a maga korában a francziáknál is használatos «Pucelle» néven. Shakespeare ugyanis e trilogiájának második és harmadik részét egészen a fehér és vörös rózsza — York és Lancaster-ház — ádáz küzdelmeivel tölti meg, első részében azonban azt is elbeszéli, hogy «Windsori Henrik mikép vesztette el, a mit Monmouthi Henrik megszerzett», vagyis az angolok vereségét francia földön, VII. Károly ellenében, s e történeti tény föltüntetésénél meghódol az egykorú angol nép fölfogásának. Az angolokra nézve természetesen nagyon szégyenletes lett volna elismerni azt, hogy vezéreik egy oly sereg ellenében nem tudtak győzedelmeskedni, melyet egy egyszerű paraszt leány vezetett, s ezért rájuk nézve becsületbeli szükség volt a Pucellet ördögi hatalom-

* *Th. Dyer* id. m. 24—25. l.

mal szövetkezett boszorkánynak minősíteni. E fölfogásuknak mindenesetre mentségeül szolgál, hogy azt — eléggé szégyenletes módon, — az angol hatalomnak behódolt francziák is, legalább a normandiai klérus és a párisi egyetem tudósai, szentesítették.

Azonban a Shakespeare conceptiója szembe-tünővé teszi, hogy ő kellenül alkalmazkodott e fölfogáshoz; a rajz, melyet drámájában az orleansi szűzről ad, ingadozó, homályos, ellenmondásoktól zavart s kételyt hagy fenn a költőnek ez alakja felől tulajdonképen vallott fölfogására nézve.

Johanna maga, első megjelenésekor őszinte lelkesedéssel és megragadó ihlettel mondja el küldetését s visszautasítja a Dauphinnek szerelmet sejtető, rajongó vallomásait; a francziák mind hisznek csodaerejében s csak eleinte merészkednek egyes rossz nyelvek találkozását Károlylyal sikamlós megjegyzésekkel illetni; a segítségével megkoronázott király megjósolja, hogy a francziák nemzeti védőszentjökként fogják őt tisztelni. Az angolok természetesen kezdettől fogva nemcsak boszorkánynak, hanem erkölcsileg is egészen elvetemedett személynek mondják, de York herczeg mégis mindvégig hisz tisztaságában.

Ha már a győzelmes Pucelle fényes képébe némi homályt vegyítenek azok a kihívóan gúnyos és nyers szavak, melyeket az alku-
dozni jövő angolokhoz intéz, valamint az a nőietlen durvaság, melylyel az elesett hősről, Talbotról nyilatkozik: még zavarosabbá lesz alakja, mikor a szerencse elfordul tőle. Angers előtt szellemeket idéz, kik mennydörgés közt a föld alól jönnek,¹ de nem tudjuk, vajjon a pokolból-e? Jelt kér tőlük a jövőt illetőleg, segítségökért esd az angolok ellen, de a szellemek némák maradnak; testét ajánlja föl nekik, de azok elfordulnak, végül lelkét is, de a szellemek eltűnnek s ő kétségbeesve tapasztalja, hogy régi varázsa erejét veszti s «a pokol erősebb, semhogy megküzdhetne vele».² Saját vallomása tehát itt is nem a pokol szövetségese-, hanem ellenfeleként tün-
teti fel őt.

Egyenesen visszataszító az a kép, melyet

¹ V. felv. 2. szín: «Out of the powerful legions under earth», a magyar fordítás («poklok hatalmas tartományiból») szemben a következő versekkel, kissé önkényes.

² «My ancient incantations are too weak,
And hell too strong for me to buckle with.»

(u. ott)

Shakespeare a szűz utolsó kinszenvedéséről fest. Atyját, az öreg juhászt, ki jajgat leánya sorsa fölött, megtagadja; azt mondja, ő nem leánya, ő nemesebb vérből származik s durván elutasítja magától a «parasztot». Utolsó vallomásában tisztának, ártatlannak, Égtől kiszemeltnek mondja magát, ki csodáit az ördög segélye nélkül művelte; de mikor máglyára küldik, talán csak hogy életét megmentse, rávall magára, hogy viszonya volt Alençon herczeggel s hogy magzatot visel szive alatt. S mikor már semmi sem használ, a nélkül, hogy tudtul adná, melyik vallomása volt hát az igazság? ádáz haraggal elátkozza az angolokat, s halni megy.

Alig fér hozzá kétely, hogy e zavaros jellemrajzban Shakespeare csak kora elfogult krónikáinak szócsöve volt.

És csak e krónikák élénk dramatizálását láthatjuk a trilogia második részének ama már említett jeleneteiben is, melyek a Gloster herczegné megrendelésére lejátszódó boszorkányvarázst s annak következményeit beszélnek el.* Az egész egy, a dráma szempontjából alárendelt epizód, mely azonban

* A már id. helyeken.

korhű részletességgel tünteti föl úgy a boszorkányvarázs és szellemidézés, mint az e miatti ítélkezés és vezeklés formáit és szer-tartásait.¹

Sokkal mélyebb problémát nyújtanak úgy a dramaturgiának, mint az irodalomtörté-netnek a Macbeth boszorkányjelenetei, melyek-nek külső lefolyásáról már megemlékeztünk.

A Macbethbeli boszorkányok lényére és természetére nézve mindenekelőtt határozot-tan vissza kell utasítanunk azt a fölfogást, mintha azok nem valódi, létező, hanem csak a Macbeth gondolatainak reflexei gyanánt, jelképesen gondolt, vagy a szereplőktől káp-rázatképen látott alakok volnának, a mit már az is kizár, hogy megjelennek és beszél-nek olyankor, mikor a szereplők egyike sem látja őket. Az a közönség, a melynek Shake-speare irt, a mely maga látott nem egyszer boszorkányságuk miatt halálra ítélt szemé-lyeket, meg se értette volna a költőt, ha az neki a kisértés vagy a végzet eszméjét akarta volna boszorkányalakban jelképezni.²

¹ W. Scott id. m. 164. s köv. l. Wurth id, m. 300. l. Anders id. m. 112. l.

² Ezt legmeggyőzőbben *Gustav Rümelin* bizo-nyítja: *Shakespeare-Studien*, Stuttgart, 1874. 82-85. l. Lásd erre nézve: *Gervinus* id. m. III. 301. s köv. l.;

Mindazonáltal el kell ismerni, hogy a Macbethbeli boszorkányok lénye némileg hybrid, ellentétes elemekből alakultnak látszik, megoldatlan rejtélyeket, áthidalatlan ellenmondásokat tartalmazó, aminek oka az is lehet, hogy e tragédia talán csonkán maradt reánk; rövidsége úgyis feltűnő: ez Shakespearenek egyik legrövidebb színműve, s egyes részeinek aránytalansága is megengedi azt a föltevést, hogy belőle elvesztettünk egyetmást.*

Már több író utalt arra, hogy a boszorkányok második megjelenése, mikor még majdnem a csatamezőn mintegy útját állják a győztes vezéreknek, hogy őket üdvözljék s Macbethnek váratlanul, fölszólitatlanul dicső jövőt jósoljanak, hármasszámban való együttlétök s az, hogy a költő őket — e részben is követve egyébiránt forrását, a Holinshed krónikáját, — többízben «sors-

továbbá Mézières id. m. 388. l. Wurth id. m. 299. l. Spalding id. m. 87. s köv. l. Walter Bormann: *Shakespeare's scenische Technik u. dram. Kunst.* Shak. Jahrbücher, XXXVII. 202. l. Lucy id. m. 16. l. *A quarterly Review*, 1890. évfoly. 104. l. (névtelen cikk «*Shakespeare's Ghosts, Witches and Fairies* cz. alatt). *Gyulai P.* id. m. 22. l.

* Brandes id. m. 599. l.

testvérek»-nek (weird sisters) nevezi: mind nem vág össze az egykorú boszorkányhit conventionális fogalmaival. Ha csak ezekből a vonásokból alkotjuk meg képüket, az antik Parcékat juttatják eszünkbe, vagy a germán mythos Walkürjeit, még inkább a skandináv néphit Nornáit, a kik szintén hárman voltak: Urda, Verandi (vagy Varanda) és Skulda, s e három testvér a multat, a jelent és a jövőt birta hatalmában. Egyesek tovább is mennek e hasonlatosság keresésében s megállapítják, hogy az első boszorkány, ki Glamis thánjaként üdvözli Macbethet, a ki e tisztet már atyja halála óta viseli, a mult nevében beszél, tehát — ez Urda; a második, a ki őt mint Cawdor thánját köszönti, a jelent képviseli, mert — bár Macbeth ezt még nem tudja, — a király már a megelőző jelenetben ruházta őt fel — győzelme hírére — e méltósággal; ez tehát Verandi. Végül a harmadik, a ki királyságot jósol neki, az a jövőbelátó, az Skulda. A párhuzam tetszetős, de a boszorkányok további szereplésében semmi támpontot sem talál.*

* *Spalding* id. m. 86. s köv. l. *Delius*: Macbeth, Einl. IV. l. *A Quart. Review* most id. cikke és helye. *Heine*: *Elementargeister* 84. l. *Thiselton* id. m. 27. l.

Az kétségtelen, hogy Macbeth is, Banquo is ebben a jelenetben a legnagyobb mértékben meg vannak lepelve a boszorkányok látványától s elárulják, hogy ezek rájuk sohasem látott, rejtélyes, természetfölötti lények benyomását gyakorolják. Banquo azt mondja:

« Mik ezek ?
Nem olyanok, mint föld lakói, bár
A földön állnak. — Élők vagytok-e ?
Kérdhet-e ember? . . . »

És Macbeth :

« Beszéljetek,
Ha szólni tudtok, kik vagytok ? »

Majd Banquo kérdez tovább :

« szóljatok,
Az igazság nevében ! — lényetek
Káprázat-e, vagy az : minek mutat ? »

S mikor, mindkettőnek jósolván, Macbeth tőlük még többet akarna hallani, a boszorkányok «eltűnnek». És itt jól megjegyzendő, hogy Shakespeare szükszavú színpadi utasításában — a mennyiben ugyan azokat neki tulajdoníthatjuk, — az «eltűnik, eltűnnek» szót (vanishes, vanish) csak a legritkább esetekben használja, csak ott, a hol tisztán

szellemszerű jelenésekről van szó, még ott se mindig; még a Hamlet atyja szellemének jövése, menése is csak a rendes «enter» és «exit» szavakkal van jelezve. Tehát a boszorkányok eltűnnek s pedig oly hirtelen, hogy Banquot e szavakra indítják:

«Földnek, mint víznek vannak bűboréki;
Azok közül valók ezek. — Hová
Levének el?
Macbeth: A légbe! A mi imént
Testtel bírónak látszék: mint lehellet
Olvadt a szélbe . . .»

Ugyanígy ír *Macbeth* nejének, levelében, melyet ez fölolvass: «A győzelem napján találkoztam velök . . . midőn vágtyól égve tovább akartam kérdezni: léggé osztak s eltűntek».

Hogy értsük már most azt, hogy ezek után *Macbeth* a III. felvonás lakomajelenetét s a Banquo szellemének megpillantását követő, nejével folytatott izgatott beszélgetésében egyszerre azt mondja:

« Holnap, jó korán
Megyek a jós-banyákhoz: mondjanak
Többet nekem . . .»

S a következő felvonásban csakugyan megjelenni látjuk őt a boszorkánykonyhában,

az előbbi «sorstestvérek» körében, kik már — Hekate rendeletére — a varázslásra készen várják őt. Tehát Macbeth egyszerre tudja, hogy az első felvonásban még oly rejtélyesen légiés, sohasem látott tünemények kiesodák és micsodák, hol találhatók, mikor lehet velök beszélni s tőlük jóslatot kapni? Szóval itt már a boszorkányok oly képet öltenek, mintha csak a vidéken közismert, jóslással és varázslással foglalkozó banyák volnának.

Egyébiránt — az előbb érintettektől eltekintve — lényök minden egyéb vonása már kezdettől fogva megegyezik a Shakespeare korabeli közkeletű boszorkányfogalommal.

Kinézésök, — a mint Banquo leírja őket, — aszott, vézna vénasszonyoké, szőrös állal, tehát olyan külsőnek felel meg, a mely abban a korban legkönnyebben kevert egy nőt boszorkányság gyanújába.* Már legelső jelenetökben a macska, a béka hívását hallják: azokét az állatokét, melyekbe a közhit szerint a boszorkányok segítő szellemei szoktak bújni. Mindig dörgés és villámlás között lépnek föl s meg-

* *Reg. Scot* id. m. 5. l. A «*Windsori vig asszonyok*»-ban is van célzás a szakállas asszonyok boszorkányi mivoltára. (Evans H. mondja, IV. felv. 2. szín.)

jelenésökre a szép idő is viharossá változik; erre vonatkozik utolsó szavuk, melylyel eltűnnek:

«Rút a szép és szép a rút —
Köd s homályon át az út!»

és Macbeth fölkiáltása első jövedelekor:

«Nem láttam még ily szörnyű s szép napot.»¹

Hogy tengeri vihart is tudtak támasztani, azt maguk beszélnek el. Egy hajós felesége nem engedte meg, hogy az egyik boszorkány gesztenyéjéből egyék; ez ennek elég ok arra, hogy farkatlan patkány alakjában férje után hajózzék, vihart vivén magával. Elveszni nem fog a hajós, de meg fogja kínozni kegyetlenül. Macbeth maga nemcsak arról van meggyőződve, hogy «több mint emberi tudással bírnak»,² hanem ismeri romboló, pusztító erejüket is és épen arra hivatkozva akarja kényszeríteni őket, hogy bármily áron jussanak hozzá, tárják föl előtte a jövő titkát.³

¹ A magyar fordítás nem felel meg teljesen az eredeti szövegnek, melyben a két mondás analogiája annál szembeszökőbb, miután itt is, ott is a «fair and foul» szavakat használja a költő.

² I. felv. 5. szín.

³ I. felv. 3. szín, IV. felv. 1. szín. *Klöpper* id. m. 106. s köv. l. *Anders* id. m. 114. s köv. l. *Spalding* id. m. 98. s köv. l.

A boszorkánykonyha jelenetét már ismer-tettük.

Nyilvánvaló tehát, hogy a Shakespeare kezei alatt a Holinshed krónikájának «sors-testvérei» vagy «végzet-istennői»¹ az egykorú babona ismert és kedvelt boszorkányalakjai-val azonosultak.² Ezt az átalakulást, — mely természetesen nem simíthatott el minden ellenmondást, — magyarázhatjuk úgy is, hogy a költőnek magának nem lévén erős hite a boszorkányokban, a «sorstestvérek» költőibb, valamivel nemesebb alakjait egészen föláldozni nem akarta, azonban tett kora közízlésének és közhitének oly engedményeket, melyek nélkül conceptiója eléggé érthetővé vagy legalább népszerűvé nem válhatott volna. És értelmezhetjük úgy is, hogy Shakespeare a Macbeth hősi alakját nem akarta csupán közönséges boszorkányvarázs rabjává tenni, s ezért a végzetszerű csábítás első megjelenését bizonyos természetfölöttség és hősiesség zománczával vonta be s csak az így már egyszer rabul ejtett hőst látjuk azután a közönséges jóstanyák és varázslók

¹ «Goddesses of Destinie.»

² Lásd erre nézve *Coleridge* id. m. 371. és 468. l.

csalárd játékanak békóiban vergődni. Talán ezt a szempontot szolgálja Shakespearenek az a gondolata is, hogy Hekate által szemrehányást tétet a boszorkányoknak, a miért Macbethet varázslattal megkísértették.¹

Bár tehát a Macbeth boszorkányainak némi ellenmondásokat tartalmazó lénye szinte kihívja a magyarázatokat s a színpadnak azt az igyekezetét, hogy egyik vagy másik elem hangsúlyozásával és kiemelésével ezeket az ellenmondásokat eltüntesse, azért mégis leg-helyesebbnek látszik a színre alkalmazásnál itt is úgy mint egyebütt a költő kifejezett szándékához való hű és tárgyilagos ragaszkodás. Nem mondható ennél fogva szerencsésnek a Schiller kísérlete sem, ki Macbethfordításában, vagy inkább átdolgozásában nagyon önkényesen változtatta s toldotta meg a boszorkányjeleneteket, s eljárásuk végzetszerűségének magyarázatául morализáló fejtegetéseket adott az óriás alakúaknak föltüntetett «sorstestvérek» szájába.²

¹ III. felv. 5. szín.

² Lásd erre nézve: *Tieck* id. m. IV. 354. l. és *Gervinus* id. m. III. 315. lapját.

V.

(Álomlátás, káprázat és szellemjelenések.)

Elérkeztünk a Shakespeare természetfölötti világának ahhoz a legsötétebb, legmystikusabb tartományához, melybe az álomlátások, víziók és szellemjelenések valók. Ez a probléma legérdekesebb, mondhatni legizgatóbb része, mert ezeket az elemeket a költő azokba a darabjaiba is belevitte, melyekben a legnagyobb valóságosság talaján mozog, a miért ezek hívják ki leginkább annak a vizsgálatát is : megnyit hitt Shakespeare maga abból, a mit velünk elhitetni akar?

Itt egyúttal legnehezebb a természetfölöttiség határát megvonni. Tudjuk, hogy egészséges állapotban is álmodhatunk képtelen dolgokat, beteg agyú, túlizgatott idegzetű, hysteriás szervezetű ember pedig láthat ébrenlétében a meggyőződés teljes erejével s egész valójának belérendülésével hihetetlen jelenségeket. A természetes magyarázat ott veszíti talaját s ott kezdődhetik a természetfölötti erőkből és tünetekben való hit, a hol az álomlátás, mint valósággal bekövetkező események előhírnöke, vagy az álmodót látó cse-

lekvésének irányítója, valamely felsőbb hatalomnak földi életünkbe való beavatkozását látszik jelenteni. Továbbá ott, ahol az álomban vagy ébrenlétben látott jelenség nem mint valakinek subjectiv képzelgése van föltüntetve, hanem mint oly objectiv tünemény, a mely mondhatni a saját akaratóból van jelen és hat az élőkre, a minek legvilágosabb ismertető jele, ha az a jelenség, bár káprázatos alakban, maga cselekvővé lesz, vagy ha olyanok előtt is föltűnik, a kiknél a subjectiv képzelgés testi és lelki föltételei hiányoznak.

Kezdjük mindjárt az álomlátásoknál.

Az, hogy az álomképek életfolyásunk szempontjából jövendőmondó, intő vagy óvó jelentőséggel bírnak, minden időkben és minden népeknél talált hívőkre. Erre mutat már a szentírás több elbeszélése; Galenus, Pausanias, Lucianus is hittek bennük, míg voltak viszont mindig rationalistikus szellemek, kik az álmokat természetes okokra vezették vissza, s az azokban való hitet balítéletnek minősítették, mint Cicero. A római császárság fénykorában különösen el volt terjedve e hit, de erősen tartotta magát, vagy legalább foglalkoztatta

a kedélyeket s az irodalmat a Shakespeare idejében is.¹

A dráma mindig szívesen használta föl az álomlátás motivumát, Shakespeare előtt és utána is. Aischylos «Eumenidái»-ban az Apollo temploma előtt alvó Eumenidákat a Klytämnestra sírjából fölkelő szelleme un-szolja az Orestes elleni boszúra. Ismerjük Calderon «La vida es sueno» című bájos álomdrámáját, melynek mintegy antimetabolája a Grillparzer «Der Traum ein Leben»-je, a hol egy egész álomcselekmény kerül színre. Újabban Rákosi,² Erckmann Chatrian, Gerhart Hauptmann³ és sok modern színpadi író font álomtörténeteket színműveibe.

Az álmokat a színműíró kétféle módon használhatja föl; úgy, hogy elbeszéli azokat, vagy úgy, hogy a színpadon a néző is látja az álmoképet. Shakespeare ifjabbkori történeti drámáiban mindkettőre nyújtott példát. VI. Henrik II. részében Gloster és neje beszélnek el egymásnak az álmukat; a férj álma vészjósló, a nőé biztató, de az

¹ *Reg. Scot.* id. m. 143 s köv. l. *F. Gregorovius*: *Der Kaiser Hadrian*, 368. l.

² Szerelem iskolája.

³ *La Marchand d'habits*, Hannele.

események a férj álmát igazolják.¹ III. Rikhardban az, a mi a Clarence herceg vesztét okozó «G» betűre (George) vonatkozik, inkább a jóslás körébe tartozó.² Ugyancsak Clarence, már a Towerbe zárva, elmondja börtönőrének, Brakenburynak a rémes álmot, mely gyötörte s melyben megálmodta, hogy öcsesétől, Gloster-től a tengerbe lerántva, mily kínok között fuladt meg s jutott «az örök éj honába.»³ Pár perczel később jönnek az épen Gloster-től fölbérelt gyilkosok, kik az életeért könyörgőt cynikus feleselés után ledöfik s azután egy malváziai borral telt hordóba fullasztják. Itt tehát az álmokép, melyet csak elbeszél az, a ki látta, előhírnöke a közelálló halálnak; a Clarence helyzete, az, hogy ő oly börtönben van, mely már sokaknak sírjává is lett, valószínűvé teszi, hogy halálsejtelmek kínozták s ezek öltöttek álmában is oly rémes képet. Ugyane darabban Stanley is megálmodja az őt és Hastingset fenyegető veszélyt; ő menekül is, de Hastings nem hisz a «nyügös szender tréfáinak» s ez vesztét okozza.⁴

¹ I. felv., 2. szín. — ² I. felv., 1. szín. — ³ I. felv., 4. szín. — ⁴ III. felv., 2. szín.

Ehhez hasonló a «Troilus és Cressidá»-ban Andromache álma, melyet ez szintén elbeszél s mely előre láttatja Hektor elestét. Az álmoképet megerősíti Hektor anyjának, Hekubának «látása», (visions) s a Cassandra jóslata, miért is egész családja ostromolja Hektort, hogy ne szálljon harczra Achillessel; ¹ de a hős hajthatatlan marad s végzete beteljesül. Ezt az epizódot Shakespeare valószínűleg Wynkyn de Worde könyvéből merítette. ² Ehhez egészen hasonlók a Julius Caesar nevének vészjósló álmolátásai, melyek értelmét az összeesküvő Decius jóra magyarázza, hogy Caesar sorsát el ne kerülje. ³

Macbethből a királyné alvajlásának jele nete tartozik ide. ⁴ Shakespeare itt határozottan pathologiai jelenségre gondol, s nem merítve azt a krónikából, egyikét adja leghatalmasabb lélekfestéseinek. Lady Macbeth, ki a tette nagyobb bátorságot mutatott mint férje, közösen elkövetett gonosztetteik tudatának elviselésében gyöngébbnek bizonyul amannál. Lázálmok gyötrik, melyektől űzve ágyát elhagyja, gyer-

¹ V. felv., 3. szín.

² Brandes id. m. 726. l.

³ Jul. Caesar II. felv. 2. szín, III. felv. 1. szín.

⁴ V. felv., 1. szín.

tyával kezében jár-ke, nyitott szemmel, de «melynek látérzéke zárva van», kezéről vérfoltokat igyekszik letörölni, s az orvos és komorna hallatára, mintha férjével beszélne, «folyvást a legmélyebb álomban», zavart szavakban elárulja gyilkosságaik rémes titkait. Hogy mily súlyos beteg, mutatja, hogy kevés-sel később halálát jelentik. Ehhez hasonló, szintén a lelkiismeret mardosásaiból eredő rémlátásai vannak «VI. Henrik»-ben Beaufort bibornoknak halálos ágyán.¹

Végül e nemből való a «Téli regé»-ben az öreg Antigonus álma,² melyet magán-jelenetében mond el, a hajótörés és partra menekülés után, mielőtt a — tengerparton gondolt — csehországi erdőben egy medve szétmarczangolná. A meghaltak hitt Hermione királyné jelent meg neki álmában, mint «bú edénye, csordúltra telve», s meghagyta neki, hogy csecsemőjét, melyet az elvakultságában dühöngő király, Leontes parancsára valamely puszta helyre kellett kitennie, Bohemiába vigye s nevezze Perditának. Antigonus megfelel az álmkép utasításának, de az er-

¹ II. rész, III. felv., utolsó szín.

² III. felv., 3. szín.

dőben, a hol kiteszi, csomagot is helyez a csecsemő mellé, melynek tartalma majdan fölfedi a titkot s egyik eszközévé lesz a bonyodalom szerencsés megoldásának. Itt tehát, ebben az egyébiránt egészen regeszerű drámában az álomlátás csakugyan a sors-hatalmak ujjsmutatásának jellegével bír, mert ha Antigonus nem jár el úgy, a mint megálmodta, akkor Perdita sohasem kerül össze Florizellel, apáik sohasem békülnek ki s Leontes sohasem szabadul a jóslat szerint ránehezedő isteni végzés alól.

Shakespeare azonban több ízben színre is hozta az álmot. Két késő darabjában, Periklesben és Cymbelineben és — mint már említve volt — III. Rikhardban találkozunk ily jelenetekkel. VIII. Henrikben is a beteg Katalin királyné vigasztaló álomlátása színpadi jelenetté lesz; * de e darab legfeljebb részben levén a Shakespeare művének tekinthető, azzal tüzetesebben nem foglalkozunk.

Periklesben, — ebben a Shakespeare neve alatt szereplő összes művek között leglazább szerkezetű s meséjének hihetlenségével az úgynevezett fantasztikus színművekhez sorol-

* IV. felv., 2. szín.

ható darabban, — a hajó födélzetén alvó Periklesnek álmában Diana jelenik meg s fölhívja őt, hogy utazzék Ephesusba, ott áldozzon oltárán s hirdesse papnői előtt, mint vesztette el nejét.¹ Perikles megfogadja az «ezüst sugárú istennő» szavát, s ő és leánya Marina megtalálják Ephesusban, mint a Diana főpapnőjét, a halottnak vélt hitvest és anyát, Thaisát. Tehát itt, az antik világba helyezve, egészen antik módon avatkozik be az istenség a halandók dolgába, a mit a költő láthatóvá is tesz.

Ehhez egészen hasonló a Cymbeline álomjelenése. Itt a börtönbe vetett s halálra szánt Posthumusnak álmában előbb meghalt atyja s anyja, csatában elesett testvérei jelennek meg, kik sajtóságot dicverset mondanak az ő — t. i. Posthumus — életére s kérlelik Jupitert, szűnjön meg üldözni az ártatlan hőst, majd mintegy perbe hívják a főistent, mondván :

«Jöjj márvány házadból segíts!
Vagy társaid előtt
Mi szellemek panaszt teszünk
Istenséged fölött
Kerüljük igazságodat,
Ha nem segíted őt».²

¹ V. felv., 2. szín.

² Rákosi Jenő fordítása a Kisfaludy-Társaság kiadásában; V. felv. 4. szín.

És Jupiter megjelenik, valóságos «Deus ex machina»-ként, sason ülve, dörgés és vilámlás közt, kezében mennyköveit tartja, «mennyei lehe kénes szagú;» megdorgálja a lázongó szellemeket s őket nyugodni küldi az «Elyzium» virágos halmaira; kijelenti, hogy Posthumust azért gyötörte, mert szereti, s ha megalázta, föl is magasztalja, mert csillagzatában született és templomában esküdött. Azután kis táblát tesz le az alvó mellére, melyen talányszerű jóslatban meg van írva ennek sorsa. Posthumus fölbredvén, a táblát¹ megtalálja, a ráírt jóslatot megfejtí a római jós; annak értelmében az üldözött visszanyeri szabadságát és nejét Imogent, s a gonosz hitvesétől megszabadult Cymbeline király mindkettőjüket atyai szeretetébe fogadja. Az álomkép tehát itt cselekvő személylyé lesz, kinek cselekvése az ébrenlevőknek is látható nyomot hagy hátra. Shakespeare ebben az esetben előzői és kortársai kezdetleges drámai technikájának önkénytes rabja.²

¹ Az eredetiben előbb «tablet», majd «book» van mondva.

² *Gerwinus* (id. m. III, 465 s. köv. l.) dicséri Shak. ez ötletét s azt a «Cymbeline» dramatizált époszi jellegének tulajdonítja.

Mennyire más a színrehozott átolmlátás III. Rikhardban! Itt is halottak jelennek meg, de ezek nem istent vádló elysiumi szellemek, hanem legyilkoltak boszút lihegő árnyai.

Gloster, mint III. Rikhard és Richmond, a majdani VII. Henrik Bosworthfielden döntő csatára készülnek; a szín kettőjük sátrát egymás mellé hozza. A két vezért híveik nyugodni kísérik; mindkettő ágyára dől; az egyik a bűntudat nyomasztó sejtelmeivel, a másik a tiszta lelkiismeret és jó szándék nyugalmával s bizalmával. Istennek ajánlva magát és ügyét. A tábor zaja elhallgat, s ekkor az éj csöndjében a két sátor fölött sorban fölemelkednek a kegyetlen Rikhard áldozatainak szellemei, mint álmokképek: fejedelmi férfiak, nők, gyermekek, kiket leöldösött a zsarnok, mert útjában állottak, barátok és segítők, kiket csalárdul fölhasznált céljaira s azután vérpadra küldött, mind átkot mondanak gyilkosukra s áldást annak küzdelmére, ki értük is boszút fog állani.* Az árnyak el-

* V. felv., 3. szín. — *Julius Cserwinka* «Regie-bemerkungen zum Shakespeare» (Jahrbuch der deutschen Shak.-Gesellschaft, Berlin 1901, 175 s. köv. l.) cz. tanulmányában azt ajánlja, hogy e jelenet Sh. uta-

tűnvén, a király kétségbeeséstől marczangolt lélekkel riad föl vánkosáról s megy utolsó harcára, míg Richmondba új bátorságot és reményt önt álomlátása.

Az, hogy két ember, bármily szorosán csatolja őket össze sorsuk, egyszerre ugyanazokat az alakokat lássa álmában, alig képzelhető; Shakespeare tehát a jelenést nyilván úgy gondolta, mint egy felsőbb ítélkező hatalom megnyilatkozását, mely az egyikben megszólaltatja a bűntudatot, «keble óriását», hogy kétségbeesésével gyöngítse karját a végső küzdelemben, míg a másikat aczélozza a győzelem reményével. Épen mert Shakespeare nem változtathatott azon tényen, hogy Rikhard király — kit a valóságnál gonoszabbnak tüntet föl, — hősi véget talált Bosworth mezején, ezért kellett a csata előtti álom- és ébredési jelenet borzalmaiba helyezni bűn-

sításától s az eddigi szokástól eltérően rendeztessék; a szellemalakok ne a sátorágyak háttérében emelkedjenek föl s vonúljanak el, hanem — mintha élők volnának — belépjenek a Rikhard sátrába, ott járkáljanak, ágyára üljenek stb. a mi álomszerűbb. A szerző természetesen föltételezi, hogy — mint azt H. Irving scenariuma óta sok színpadon teszik, — az előadás csak a Rikhard álomlátását jelenítse meg, a Richmondét nem.

hődését a sok kiontott vérért, melylyel emelkedése útját beszennyezte.¹

Másrészt tagadhatatlan, hogy a sok aggasztó jelenség, mely Rikhárdot már a döntő küzdelem előtt környezte, híveinek bizalmat hazudó, de hűtlenséget sejtető orozái, az ő nyomott hangulata, melylyel sátrába tér, a nyugtalanság, melylyel az ételt visszautasítja, csak inni kíván, majd lámpát, tentát, tollat hozat, vezéreit vigyázatra inti, fegyverzete, lova felől tudakozódik, mind oly lelkiállapot jelei, mely szinte természetessé teszi, hogy ez az ember azután rémeket lát álmában. S viszont Richmondot vajon mely gondolat foglalkoztathatná élénkebben, mint az, hogy a sok gyűlölet és boszúvágy, melyet a kegyetlen király maga ellen támasztott, ellenfelének segítője lesz a küzdelemben? Épen abban nyilvánul itt is a Shakespeare művészete, hogy úgy szövi a természetfölöttinek szerepét drámájában, hogy annak számára úgy a hívő, mint a hitetlen megtalálja a neki tetsző magyarázatot.²

Áttérünk már most az ébrenlét látomá-

¹ *L. Wurth* id. m. 295. l.

² *L. Tieck* id. m. 70. l. *Lucy* id. m. 9. l.

nyaira. Shakespeare olykor a legnagyobb izgalom, vagy az elragadtatás perczeiben láttat drámái szereplőivel — csak egy-egy perczre — valami nem létező dolgot, vagy alakot, a miről a néző csak ama szereplő szavaiból értesül s a mi épen csak az illető izgalmának vagy elragadtatásának festésére szolgál. Semmiféle színpadi rendezésnek nem jutott még eszébe a levegőbe függeszteni azt a véres tört, melyet Macbeth maga előtt vél látni, ama végzetes éjszakán, vára udvarán, mikor a jóságos Duncant álmában meggyilkolni készül,¹ vagy a Hamlet atyjának szellemét léptetni föl akkor, mikor fia, barátai előtt róla beszélve s anyja hirtelen násza fölött fölháborodva azt mondja:

«... Atyám — ni, mintha látnám
Atyámat.»

De Horatiót, ijedt kérdésére: «Hol, uram?»
mindjárt megnyugtatja: «Lelkem szemében.»²

¹ II. felv., 1. szín. Lásd erre nézve *J. H. Hudson* cikkét: *Shakespeare's Ghosts*, a *Westminster-Review* 153. kötetében (1900) 452. l. és *Alfr. Roffe: An Essay upon the ghost-belief of Shakespeare*, Th. Scoth, Warw-Court, Halborn 21—22. l.

² I. felv., 2. szín. Az eredetiben: «In my mind's eye.» Itt és minden következő idézetnél az Arany János fordítását használjuk.

Az említett jelenetek elseje a véres útra lépő Macbeth lelkének háborgását mutatja csak; a látomány «képzeletnek töre, csalfa rém, hőségnyomott velő szülötte», mint Macbeth maga mondja. A másik jelenet jellemzi Hamlet rajongását atyjáért, mely érthetővé teszi a később következőket s egyszersmind mesteri módon praeludál Horatio és társai elbeszélésének, kik épen azt jöttek a herczegnek jelenteni, hogy atyjának szelleme a vár emelt terén éjjel több ízben megjelent előttük.

Nehezebb problémát tárnak elénk Shakespeare ama jelenetei, melyekben egy vagy több éber állapotban levő ember előtt halottak szellemeit úgy tünteti föl, mint a közönségtől is látandó, sőt legtöbb esetben beszélő alakokat. Ilyen jelenéseket három darabban találunk: Julius Caesarban, Hamletben és Macbethben. Macbethnek az a jelenete, melylyel már foglalkoztunk, melyben a boszorkányok a jövőjét ismerni akaró király elé szellemeket idéznek s köztük a meggyilkolt Banquoét is, sajátlagosan nem tartozik ide, mert az a varázsló boszorkányság művét jelenti, ép úgy mint VI. Henrikben a Pucellenek megjelenő szellemek; de ide tartozik a Banquo

szellemének feltűnése a koronázási lakomán s a «Julius Caesar» és «Hamlet» szellem-jelenései.

Mielőtt ezek elemzésébe fognánk, szemügyre kell vennünk a halottak «hazajáró lelkeiben», a «revenant»-okban való hit történetének némely jelenségét, különösen a Shakespeare korában s azt a módot, a hogy az érzékfölötti világnak ezt az elemét az őt megelőző és vele egykorú dráma fölhasználta.

Bizonyos, hogy a meghaltak lelkeinek az élőkkel való közlekedését teljes merevséggel csak azok a monisztikus bölcséleti fölfogások zárják ki, melyek a test és lélek egységéből indulván ki, a lélek halhatatlanságát is tagadják. Ezért látjuk, hogy a lélek halhatatlanságában való hit alapján a meghaltak lelkeinek valamely újabb életnyilvánulását minden időben s a legkülönbözőbb népeknél lehetők tartották, s ez a hit a költészetben és különösen a drámairodalomban is sokszoros kifejezést talált. Ez a hit ma sem veszett ki egészen belőlünk; bár a kultura haladása a természetfölöttinek határát ezen a téren is mind távolabbra tolja, sokakra még ma is ráillik a Lessing mondása, hogy «nappal szívesen hallják a kísértetek gúnyo-

lását, de sötét éjszakában borzadálylyal beszélnek róluk.»¹ A modern spiritisztikus tanok is tulajdonképen az elköltözött lelkekkel való érintkezés lehetőségét föltételezik; e közt és a látható kísértetek között csak a nyilvánulás formájára nézve van különbség. Elmondhatjuk, hogy még a művelt emberek legtöbbjénél is a tagadás ezekre a kérdésekre nézve nem nyugszik oly alapokon, hogy azt valamely váratlan, megdöbbenő jelenség egy percze meg nem ingathatná. Walter Scott följegyzéseiben kimutatta, hogy különösen Angliában még a XVIII. század végén és a XIX. elején, a kísértetlátás mily jellemző eseteinek híre találkozott a műveltebb osztályok hitével is.²

Különös erővel hatott e hit a Shakespeare korában, melynek gazdagságát a mindenféle babonában és csodahitben már kiemeltük.³ Hogy a költő maga kortársainál s a megelőző koroknál ezt a hitet úgyszól-

¹ Id. m. 51. l.

² Id. m. 14 s köv. 25 s köv. 290 s köv. 1.

³ Lásd u. ott 223 s köv. és 282. l. és *Richard Loening*: Die Hamlet-Tragödie Shakespeares, Stuttgart, 1893, 213. l. úgyszintén *I. H. Hudson* előbb id. cikkét a *Westm. Reviewban*, 447 s köv. l. *Spalding* id. m. 54. l. és *Thiselton Dyer* id. m. 41. l.

ván általánosan föltételezhető vélte, mutatják nemesak színrehozott szellemjelenései, hanem műveinek egyéb vonatkozásai és utalásai is. «Titus Andronicus»-ban a római vezér gyermekei embert áldoznak föl, hogy megölt testvérök árnya megnyugodjék s őket ne háborgassák kísértetek.¹ Ugyanott Tamóra s fiai az alvilágból jött szellemek képében jelennek meg Titus előtt, föltételezvé, hogy ez ilyeneknek fogja őket tartani.² III. Rikhardban a gyermek Yorki herczeg fél a Towerben nagybátyja, a meggyilkolt Clarence bosszús szellemétől.³ A «Windsori vig asszonyok» Falstaffot nem küldenék éjnek idején «Herne vadász» alakjában ama bizonyos tölgyhöz, ha Windsorban nem lett volna az a hit elterjedve, hogy azon a helyen éjjenkint a Herne vadász szelleme kísért.⁴ A «Vizkereszt»-ben Viola, testvérének, Sebastiannak szellemét véli megpillantani, mikor az egymást kölcsönösen halottnak hívők találkoznak.⁵ «Lear király»-ban a Bolond «lélek»-nek tartja

¹ I. felv., 2. szín.

² V. felv., 2. szín.

³ III. felv., 1. szín.

⁴ IV. felv., 4. szín.

⁵ V. felv., 1. szín.

a «Szegény Tamás» alakját öltött Edgart és segítségért kiáltva szalad ki ennek kunyhójából.¹ «Perikles»-ben egy régi angol költő, «Gower» «hamvából élve kel ki», hogy mint Prologus szerepeljen.² A «Téli regé»-ben már a kis Mamilius is tud anyjának bús, «kísértetes» mesét mondani, mert «télre ilyen kell».³

Míg tehát az elterjedt néphit szinte követelte akkoriban drámai értékesítését, Shakespeare előzői és kortársai az olasz, francia, spanyol és angol színműirodalomban — többnyire a Seneca-féle szellemjelenési formák elrontásával — fölötte kezdetleges módon s az igazi hatás föltételeinek és valószínűleg a görög példáknak is minden ismerete nélkül alkalmazták azt drámai technikájukban. Náluk a halottak, — különösen a meggyilkoltak — szellemei rendszeren megnyitják a drámát, hosszú, prologusszerű expositióval, de azután is sűrűn jelennek meg, boszút üvöltve és dörömbözve, mindenbe beleszólnak, dagályos bőbeszédűséggel, gyakran jelképes vagy mythosi alakok társaságában lépnek föl, jelen vannak a követelt boszú végrehajtásánál, néha

¹ III. felv., 4. szín.

² I. felv., 1. szín és tovább is.

³ II. felv., 1. szín.

maguk is ölnek s meglegedésüket nyilvánítják a véres mű sikere fölött.¹

Shakespeare a jobb példákat szívesen követte, de az igazi hatás titkát egészen másutt kereste, mint amazok. Mindenekelőtt megismerni igyekezett mindazokat a mystikus részleteket, a melyekkel a naiv néphit a hazajáró lelkek megjelenésének idejét, módját s a velük szemben követendő magatartást meghatározta, s szigorúan azokhoz tartotta magát. Így meghatározottnak tekintették, hogy a szellemek mikor járnak föl, s meddig maradhatnak; a Hamlet atyjának szelleme éjfél után egy órakor jön s az első kakasszóra eltűnik.² Azt tartották, hogy a gyertyaláng lobogása, kékes fénye elárulja, hogy ott szellemek járnak; ennek nyoma van III. Rikhardban,³ s Julius Caesarban is.⁴ Meg volt határozva, hogy miképen lehet a szellemet megszólítani, a mihez bizonyos tanultság kellett, s azt hitték, hogy a ki útjába lép a szellem-

¹ Lásd *Ankenbrand* és *Symonds* id. műveinek számos helyét.

² I. felv., 1 szín. *Reg. Scot* id. m. 449. l.

³ «The light burns blue» mondja Rikhárd. (V. felv., III. szín.)

⁴ «How ill this taper burns!» mondja Brutus. (Julius Caesar, IV. felv., 3. szín.)

nek, azt megrontja; ezért «Hamlet»-ben Marcellus azt mondja: «Te tudsz latinul: szólítsd meg, Horatio!»¹ s mikor a felelni nem akaró szellem újra jön, Horatio fölkiált: «Útját szelem, ha megront is».² A néphit azt tartotta, hogy a szellem rendesen a maga megszokott földi alakjában³ csak egy valaki előtt láttatja magát; így tünteti föl a szellemet Shakespeare Julius Caesarban: Brutus kérésére mindenki, a ki sátorában volt, azt feleli, hogy semmit sem látott;⁴ Macbeth lakoma-jelenetében is, bár a Banquo szelleme a király székét foglalja el, csak ez látja őt, egyéb senki.⁵ Hamletben a III. felvonás szellemjelenésében, a királyné szobájában Hamlet hasztalanul mutat a kísértetre, kérdezi anyját, ez nem látja, nem hallja a szellemet, azt hiszi, hogy a Hamlet hevült agyának koholmánya az egész.⁶ Végül ne feledjük, hogy a Shakespeare korában az ördög kísér-

¹ Id. helyen. Az eredetiben: «Thou art a scholar; speak to it Horatio», a mit Arany egész helyesen fordít a fenti módon. *Thiselton Dyer* id. m. 43. l.

² Ugyanott.

³ *Thiselton Dyer* id. m. 42. l.

⁴ Id. helyen.

⁵ III. felv., 4. szín.

⁶ III. felv., 4. szín.

tései egy nemének tartották azt, hogy valamely, a kisértendőhöz közel állott, nemrég elhunyt ember szellemalakját öltötte magára.¹ E hitre való utalásokat különösen Hamletben találunk.

Ha már ez a bölcs közeledés a képzelődésnek a néphittől szentesített formáihoz, lehetővé tette, hogy Shakespeare a természetfölöttinek ezzel az elemével minden addiginál mélyebb benyomást gyakoroljon közönségére, még inkább fokozta e hatást az ő csodálatos művészete a borzalmasnak festésében. Nincs költő, kinek nálánál inkább állana hatalmában az éj iszonyainak éreztetése, s az ő szellemei mindig csak éjjel jönnek.

Minden színpadi szemfényvesztés eltörpül a hatás amaz eszközei mellett, melyekkel ő szerkesztésében, különösen a csodás és borzalmas benyomások befogadására való előkészítésben s azután magának a jelenségnek a szemlélők szavai által való leírásában rendelkezik.²

Egyébiránt az ő művészetét a czélbavett

¹ *Spalding* id. m. 53. l.

² *L. Tieck* id. m. 65 s köv l. *Otto Ludwig* id. m. 25. s köv. l. 64. l.

hatás elérésében ép úgy mint szellemjelenéseinek értelmét és lényegét legjobban ismerjük meg, ha azokat egyenkint vesszük szemügyre.

Kezdjük Julius Caesarnál.¹

Itt a szellem megjelenésének motivumát, mely a drámai cselekmény hanyatlásában mint gyorsító elem s mint a katasztrófa hírnöke jelentkezik, Shakespeare Plutarchosból merítette.² Habár a darabban a Caesar meggyilkolását megelőző csodás jelek elbeszélése már előkészítette a nézőt valamely természetfölötti jelenségre is,³ a szellemjelenés úgy van szerkesztve, hogy azt a Brutus fölizgatótt érzékei káprázatának is tekinthetjük.

A Brutus nemes lelkére súlyosan nehezedik a jótevője, barátja, Caesar halálában való részessége. Nem menekülhet a haldokló

¹ IV. felv., utolsó jelenetek; a Vörösmarty fordítása szerint idézzük a szöveget.

² Ez okból *Hudson* előbb id. cikkében (*West. Review*) azt állítja, hogy tehát Shakespeare a szellemjelenés gondolatát is Plutarchostól kapta, s úgy használta föl azután későbbi darabjaiban is. Ilyet csak az mondhat, ki nem ismeri a Shakespearet megelőző és vele egykorú drámairodalmat, melynek — Seneca nyomán — a boszúálló szellemek megszokott alakjai voltak.

³ *Wirth* id. m. 291. l.

szemrehányó pillantásának és szavának: «Brutus, te is?!» gyötrő emlékétől. Tettét hazafiúi meggyőződése, kötelességérzete sugallta; ámde a tett utólag elhibázottnak tűnik föl: a nép, melyért azt véghezvitte, isteníti a megölt diktátort s átkozza gyilkosait; Rómát polgárháború marczangolja, neje, lelkének legerősebb támasza, öngyilkossá lett, Cassius, kinek unszolása nélkül Caesar ellen soha tört nem ragadott volna, hevességével czivódásokat okoz, mikor legnagyobb összetartásra volna szükség. Ily balsejtelmes előzmények után kell Sardisnál táborba szállania s döntő csatára készülnie Antonius és a többi triumvirek ellen. Így tehát minden egyesül arra, hogy a Brutus bátor lelkét a bánat, önvád s a jövő iránti kétely és aggodalom gyötrő érzelmeinek' szolgáltassa ki. Cassiussal s a többi vezérekkel tanácskozáván, meglepte őt az éj, elválnak, Brutus nyugodni készül, de nem talál nyugalmat; Varrót és Claudiust magához szólítja, mert nem akar egyedül feküdni sátorában, olvasni akar, majd apródját, Luciust hívja, hogy zenével, dallal szórakoztassa, mert nem tud aludni. Zene és dal szól, de ez csak még ünnepélyesebbé, sejtelmesebbé teszi a csöndes éji órát. A fiú

álmos ajkán elhal a dal . . . Brutus mégis csak egyedül találja magát, könyvéhez folyamodik ismét, de a gyertya oly rosszul ég, nem is tudja lát-e ott valamit a sátor homályában, vagy a szeme káprázik? és mégis lát, azt az alakot, a mely egy idő óta mindig előtte van, azt a szemrehányással teljes szomorú tekintetet, azt a halvány arcot . . . Izgatottan szólítja: «Vagy te valami? . . . mondd meg, mi vagy?» s az alak azt feleli: «Rossz szellemed». «Miért jössz?» kérdi Brutus: «Azt mondani, hogy meglátsz Philippinél». Brutus, mintha ezzel el akarná küldeni, azt mondja: «Jól van. Tehát ismét látandalak». «Igen, Philippinél», ismétli a szellem és eltűnik. Brutus fölbátorodik, előbb sajnálja, hogy többet nem tudhatott meg a szellemtől, de majd meg kétkedik a látottnak valóságában s hogy megbizonyosodjék felőle, szolgálait fölkelte, rájuk fogja, hogy kiáltoztak álmukban, s tudni akarja, nem láttak-e talán ők is valamit? A rövid szóváltást Brutus és a Caesar szelleme között Shakespeare úgyszólván szó szerint Plutarchosból vette át, a hol azonban a szellem csak mint a Brutus rossz szelleme, nem mint a Caesar hazajáró lelke van föltün-

tetve.¹ Híven e forrásához, a költő elbeszélte Brutussal, hogy a szellem másodszor is megjelent előtte, a mint ígérte, következő éjjelen, Philippi síkján,² s e második megjelenésből értette meg, hogy «órája eljött». A csatában látván, hogy minden veszve van, s nem akarván élve kerülni ellenségei kezeibe, stoikusként maga adja meg magának a halálos döfést, s meghal, mint tulajdonképeni hőse a helytelenül nem róla, hanem Julius Caesarról elnevezett szomorújátéknak.³

Habár Hamlet a megírás időrendjében megelőzi Macbethet, annak szellemjelenéseit utoljára hagyjuk, mert a Shakespeare mysticismusa azokban tetőződik.

Macbethből, mint már megjegyeztük, csak a lakomajelenet tartozik ide,⁴ mely a Shakespeare önálló compositiója, arra a Holinshed krónikájában támpontot nem talált.

Macbeth királylyá választatván, koroná-

¹ A Firmin-Didot-féle 1847-iki görög-latin kiadás, II. kötet, 854. lap.

² V. felv., 5. szín.

³ *Ankenbrand* id. m. 7 s köv. l. *Wurth* id. m. 290 s köv. l. *Greguss* id. m. 266. l.

⁴ III. felv. 4. szín.

zasa alkalmából Foresben lakomát ad az országnagyoknak, melyre természetesen Banquot, egykori győztes vezértársát is meghívta. Azonban e meghívás mögött gonosz czélzat rejtőzik. Macbeth, miután orgyilokkal sikerült a boszorkányok jóslatát megvalósítania s a trónt elnyernie, újabb vérontás segítségével akarja meghíúsítani a sorstestvérek ama további jóslatának teljesülését, mely szerint Banquonak ivadécai lesznek királyok. Gyilkosokat fogad föl, kiknek földadata Banquot és fiát, Fleancet, a mint az est homályában Foreshez közelednek, meggyilkolni. Már vendégei együtt vannak, mikor a gyilkosok jelentkeznek s tudatják, hogy Banquot megölték, hús seb borítja fejét, de fia elmenekült. Macbeth már előbb megjelölte helyét az asztalnál, de nem foglalta el, azután lopva beszél a gyilkosokkal, kiknek jelentése csak félig nyugtatta meg s élénken foglalkoztatja elméjét, s eközben háttal fordul az asztaltársasághoz. De hívja neje s ő képmutató sajnálkozással emlegeti Banquot, ki még mindig késik, majd leülni készül, de végigtekintve az asztalon, úgy látja, hogy nincs üres hely; vendégei rámutatnak a neki fönntartott székre, s e

perczben Macbethen iszonyú rémülés vesz erőt: látja, hogy helyét véres fejjel Banquo tartja elfoglalva. «Ezt melyiktek tette?» rivall rá a lordokra. A Macbeth borzalmának ez az első kitörése csak úgy érthető, hogy ő azt hívén, hogy a véres alakot mindnyájan látják, hamar el akarja háritani magáról a gyanút, mintha a Banquo gyilkosa ő volna,* s ezért még a halottal szemben is folytatva a képmutatást, azt mondja: «Nem mondhatod, hogy én tevém! Ne rázd rám véres fürtidet!» Időközben az urak fölugrosván helyeikről s azt hívén, hogy a királyon valami betegség tört ki, Lady Macbeth megnyugtató igyekszik őket: férje gyakran van így, ifjúsága óta, de a roham csak pillanatnyi lesz; azután odamegy a szemeit még mindig a szellemre meresztő Macbethhez s szigorúan rászól, kérdezi: férfi-e? kigúnyolja félelmét, bizonygatja, hogy pusztá szék csak, a mit lát. Ez lassankint visszaadja a király lélekjelenlétét is, most már bátrabban szólítja a rémalakot, mire ez eltűnik.

Szabadúlva a látománytól, Macbeth — csak neje hallatára — még méltatlankodva há-

* *Delius*, Macbeth 78. l.

borog egy ideig, mint a kin sérelem esett; hogy gyilkolás történt mindig elég, szörnyű a fülnek: «ám akkor, ha szétlocsesant az agy: meghalt az ember és addig van . . . Óh, most fölkel s visszajő . . . s székünkről ellök. Óh, ez különösb, mint a gyilkolás maga!» Biztonságban vélvén már magát, folytatja a képmutatást; poharat ragad, üdvözli vendégeit s felköszönti Banquot, kit «fáj nélkülöznie!» Abban a perczen, mintha a köszöntőt jönne fogadni: a rémalak megint ott van . . . Macbeth magából kikelve dühöng:

«Bújj a föld alá! — kiáltja — csontod velőtlen, a véred hideg s nincs láterő e szemben, melylyel úgy reám meredsz! . . . El, borzalmas árny! Üres káprázat, el!» S a szellem újra eltűnik, de az ünnepély el van rontva; a lordok érzik, hogy itt lakmározni nem lehet: már a királyné sem tartóztatja őket, mert férje végkép elvesztve önuralmát, oly hangosan vitáz vele a látományról, hogy már az urak kérdezősködni kezdenek; elbocsátják tehát a vendégeket, késő éjjel, a kezdődő szürkület idejében.

Majdnem az összes Shakespeare-commentátorok egyetértenek arra nézve, hogy a költő

ebben a jelenetben csak a Macbeth lázongó érzékeinek káprázatát akarta festeni, alakot adni lelkiismereti kínjainak; ilyen, tisztán subjectiv látományra vall az, hogy a szellem nem szólal meg, s hogy azt, bár nagy gyülekezetben jelen meg, csak maga Macbeth látja.*

De bármint magyarázzuk, bizonyos, hogy e szellemjelenés nem pusztá hangulatkelés, rémítés eszköze, hanem lélektani folyománya a megelőzőleg történeteknek, s ott, ahol a drámai cselekmény menete tetőpontját éri el, jelzi a fordulatot a hanyatlás felé. Addig Macbethnek minden sikerült, a boszorkányok minden jóslata beteljesedett; a mi érdem volt benne, hősisége, győzelme, azt mindenki elismerte, a gonoszságot, a mit elkövetett, titok homálya fődte. Most azonban megbillen a hős lelki egyensúlya: tovább siklott a bűn lejtőjén; vért ontott, de nem eleget: a Banquo törzse él, s a látomány fölötti megzavarodása szörnyű titkok leplét

* Lásd *L. Tieck* id. m. 69. l., *Meziéres* id. m. 383. l., *Bucknill* id. m. 19. s köv. l., *Greguss* id. m. 188., 262., 265. l., *Ankenbrand* id. m. 49. s köv. l., *Wurth* id. m. 296. l., *Hudson* id. czikk, 453. s köv. lap. *Coleridge* id. m. 369 s köv. l.

lebbentette föl az országnagyok előtt. Macbeth elveszti nyugalalmát, önbizalmát, félve a jövőtől, ismerni akarja azt s a boszorkányok kezei közé adja magát, kik csalárd jóslattal biztatva, kergetik végzete felé.

Áttérünk végre Hamletre. E szomorújátéknak, melyet Shakespeare legtöbbször dolgozott át, mely már az ő idejében nagy népszerűségnek örvendett a legszélesebb körökben,¹ egész meseszövése csak látszólag emlékeztet a Hamlet-monda ismert forrásaira, belső lényegére, psychológiájára nézve a költő legönállóbb művei közé tartozik.² — A szellemjelenéseknek, melyek oly fontos szerepet visznek a bonyodalom szövésében, sem a Saxo Grammaticus régi dán krónikájában, melyet Shakespeare valószínűleg nem is ismert, sem a Belforest XVI. századbeli francia novellájában, melyet fölhasznált, nyoma nincs. Ellenben nyoma van annak, hogy kevéssel a Shakespeare művének színrehozása előtt egy Hamlet-dráma, melynek tartalmáról ma közelebbi értesülésünk nincs, szívesen látott darabja volt a londoni

¹ Brandes id. m. 540. s köv. l.

² Meziéres id. m. 394. l., Gervinus id. m. III., 241. l.

színpadoknak, s hogy ebben a drámában egy szellem fordúlt elő, mely «Hamlet, revenge!» kiáltást hallatott.* Valószínű, hogy ez a darab némi befolyással volt a Shakespeare Hamletjének szellemjelenéseire, melyek annyiban, — de csakis annyiban — hogy a szellem mindjárt az első jelenetben lép föl, emlékeztetnek a Senecát utánzó angol bosszúdramák sablonos szellemalakjaira. De mekkora távolság választja el ezeket a bőbeszédű mumusokat, kik senkit sem ijesztenek meg, Hamletnek az első jelenetekben oly rejtélyesen néma rémjétől, melynek föltünése már a darab elején, a szellemek órájában, a helsingöri vár emeltterén, mindjárt érezteti a nézővel annak a mystikus világnak a lehelletét, melybe a költő vezetni akarja.

Az egymást fölváltó örök izgatott kiáltása, a dárdák zörgése után mindjárt megtudjuk, hogy az őrtálló katonák már az előző éjjel kísértetet láttak ezen a helyen, mely alakra egészen a nemrég meghalt királyhoz hasonlított. Most magukkal hozták Horatiót, ki barátja a meghalt király fiának, Hamlet her-

¹ *Delius*, Hamlet, Bevezetés, VIII. 1., *Brandes* id. m. 485. s köv. lap.

czegnek s a ki mint egyetemet járt, világot látott ember neveti a rémmeséket s hitetlen füllel kezdi hallgatni elbeszélésöket. De alig fogtak az elbeszélésbe, jön a szellem! a hitetlen Horatiót «átveri félelem, csodálat», ő is ráismer az öreg királyra, szólítja a jelenséget, de az nem felel, hanem halad tovább. Mialatt a katonák találgatják, hogy mit jelenthet e rémes látomány s Horatio magyarázza nekik a norvég Fortinbras részéről Dániát fenyegető veszélyt, melynek előjele talán a szellem följárása, ez visszatér. Most már a katonák el vannak szánva mindenre, hogy őt szólásra bírják: Horatio útját állja, s parancsolva, majd esdve unszolja szólásra, Marcello lándzsájával akar hozzáütni, de ekkor kakasszó jelzi a virradást s a látomány «elmúlik», mintha ott sem lett volna. Csakhamar elhatározzák, hogy a látottakat közlik Hamlettel; hátha a néma szellem hozzá szólni fog? s már a közeledő reggel föl akarják keresni őt.

Igy készíti elő a nézőt az első szín a borzalmasnak, természetfölöttinek igazul elfogadására.* Mindjárt megértjük, hogy itt

* *L. Tieck* id. m. 67. s köv. l.

nem közönséges rémlátással van bolgunk; az első jelenet szereplői bátor, erős, fiatal katonák, a kik nem ijednek meg a maguk árnyékától: itt valami szörnyű titok rejtőzik, a melyért síroknak kell megnyílniok s szinte borzadunk a gondolattól, mit fog hozni a Hamlet találkozása atyja árnyékával? «Ily bevezetésre csak nagy és szörnyű dolgok következhetnek.»*

A következő jelenetben megismerjük Hamletet, egy nemeslelkű ifjút, a ki telve van elkeseredéssel családjá s az egész világ iránt, szíve sajog imádott atyjának az ő wittenbergi távolléte alatt bekövetkezett váratlan halála miatt s megbotránkozik, fölháborodik anyja eljárásán, ki alighogy sírba kísérte hősi férjét, kezét nyújtja férje öcscsének, az alattomos Claudiusnak, kitől Hamlet kimagyarázhatatlan ellenszenvvel idegenkedik s ki most a koronát is magához ragadja. A királyi pár kenetdús szavakkal inti Hamletet, hogy vesse le gyászát, nyugodjék belé a változhatatlanba, maradjon itthon s mutasson bizalmat és szeretetet új atyja s királya iránt.

* *Alexander Bernát*: Shakespeare Hamletje, a Kisf.-Társ. kiadv. Budapest, 1902, 427. l.

A herczeg kelletlenül ígér meg anyjának mindent s azután elmaradva a zajos vigalommal ünneplő udvari néptől, egészen átengedi magát sötét gondolatainak.

Igy találják őt Horatio és társai, kik az éjjeli látományt akarják hírül adni. Shakespeare csodálatos finomsággal szerkeszti meg az alkalmat a titok közlésére. Már említettük a Hamlet pillanatnyi képzelődését, mely atyját láttatja vele «lelke szemében». Ezzel maga viszi rá a szót arra, a mi miatt barátai hozzájöttek. Rajongva beszél tovább atyjáról: «Ő volt az ember, vedd akármi részben, mását e földön nem látom soha.» Ekkor Horatio bátortalanul megjegyzi: «Ugy tartom, a múlt éjjel láttam is.» Hamlet elképedve kérdezi: «Láttad? Kit?» s most azután következik a látomány elbeszélése. A királyfi gyanakodó, leplezett hitetlenséggel fogadja a közlöttek; újra meg újra kérdez, igyekszik ellenmondást találni a katonák elbeszélésében; «gonosz, rút cselet gyanít», mint később magánjelenetében el is árulja, de el van szánva mindenre s megígéri, hogy éjfél előtt ott lesz az örsön.

Hogy a várakozás feszültségét még fokozza, Shakespeare most a Polonius házába vezet

el s ott kedélyes, érzékeny családi jelenet tanuivá tesz, Laertes búcsúzását mutatván atyjától s nővérétől, Opheliától.

Végre ismét a vár emeltterén vagyunk; éj van, nyári, de hideg éj, a levegőben fénybogarak röpködnek; hátul a királyi vár ablakai fényesen ki vannak világítva, harsonák és üdvlövés hallatszanak, mert a király mulat és dorbézol jó kedvében, ez «szokás» lévén Dániában. Ez a visszás benyomás, mely az éj sejtelmes csöndjét zavarja, arra indítja Hamletet, hogy, míg nyugtalan, ideges várakozásban föl- s le-jár az emeltteren, az iszákosság csúnya volta fölött elmélkedjék; tehát oly tárgyról, a mely legeslegtávolabb esik a szellemjelenéstől, melyet ők várnak s a néző vár, mintha Shakespeare erélyesen elébe akarna vágni mindazoknak az erőltetett magyarázatoknak, a melyek még a Hamlet léleklátását is csak a túlizgatott képzelet csalódásának akarják nyilvánítani, nem természetfölötti tünemények.

Horatio hirtelen szavába vág az elmélkedő Hamletnek: «Ni, uram, jó!» Hamleten egészen erőt vesz a borzadály s egyúttal megilletődés; térdre rogyva idézi a szellemet, mint királyt, atyját, feleletre készíti s a lel-

ket rázó látvány oly szavakat csal ajkaira,
 melyeknek pusztá hallása rémesebben hat a
 színpadi technika minden szemfényvesztő
 mesterfogásánál :

«O mondd, miérthogy szentelt csontjaid
 Elszagaták viaszpólyáikat ?
 Miérthogy a sír, melybe csöndesen
 Láttunk betéve, megnyitá nehéz
 Márvány ínyét, hogy így kivessen újra ?
 Szólj, mit jelent ez, hogy te, holt tetem,
 Egész aczélban így feljársz a hold
 Fakó fényére, borzasztván az éjt ?
 S mi, természet bohói, annyira
 Megrázkódunk sok rémes gondolattól,
 Mely túlhaladja értelmünk körét ?» ...

A szellem int Hamletnek, hogy kövesse őt ;
 ez kétségbeesett erőlködéssel leküzdi barátai
 ellenállását, kik visszatartják, mert — a kor
 demonológiai fölfogására nézve igen jellem-
 zően — azt hiszik, hogy a halott tisztas
 alakját valami gonosz szellem öltötte magára,
 ki kárhozatba csalja követőjét;* a herczeg
 tehát kiszakítja magát karjaik közül s majd-
 nem magán kívül a fölindulástól megy a
 szellem nyomában.

Az emelttér egy félreesőbb helyén ismét

* *Jakab kir. Demonol*, id. kiad. 100. s köv., 138.
 s köv. l., *Spalding id. m.* 55. s köv. l.

föltünik a két alak; Hamlet nem akar tovább menni; ezért, vagy mert már különben is elérte a helyet, a hol tanúk nélkül megnyilatkozhatnak, a szellem megáll s megszólal; megismerteti magát, elmondja halála történetét s egyet-mást túlvilági szenvedéseiből. Hamlet rémülve tudja meg, — a mit félig-meddig már sejtett, — hogy atyját saját öccse, az új király gyilkolta meg orozva, méreggel, hogy trónja s neje birtokába jusson. A szellem bosszút követel fiától s a közeledő hajnaltól intve, eltünik.

Ez a jelenet, mely megragadó drámai erővel hat így is, bizonyos tekintetben magán viseli annak jelét, hogy Shakespeare benne korának dramaturgiai hagyományaival és gyakorlataival számolni igyekezett. Az ő szellemei tulajdonképen mind bosszút követelni járnak föl sírjokból; ezért jelen meg Julius Caesar Brutusnak, ezt követeli a Banquo néma árnya is, de oly pathetikus alakban egyik sem ad ennek kifejezést, mint a Hamlet-beli kísértet. Már ez is közelebb hozza Shakespeare e szellemjelenését a korabeli drámákéhoz. Még inkább érezteti ezt a Hamlet atyja szellemének hosszú, kissé szónokias beszédje. Az akkori közönség ezt megkívánta,

a mai közönségnek az előbbi jelenetektől keltett mystikus illuzióját tagadhatatlanul kissé zavarja a szellem e bőbeszédűsége s különösen pokoli — vagy inkább tisztító-tűzi — szenvedéseinek, «a gyötrő kénköves lángok»-nak ecsetelése.

A most következő jelenet Hamletnek a természetfölötti tüneménytől teljesen fölfor-gatott lelki egyensúlyáról tanuskodik csak s ellenmondó, zavaros, bizarr mondásaival egyik kincsesbányája a Shakespeare-commen-tároknak. Hamlet előbb pajzán, szinte frivol hanggal igyekszik leplezni izgalmát, meg-rendülését; solymármódra szólítja őt kereső híveit, egyszer majdnem elárulja, azután — hirtelen elhatározással — eltitkolja előttök a szellemtől hallottakat. Ez a titkolódzás azonban csak Marcellusnak szól, a kibén úgy látszik, nem bizik; hogy Horatiót be-avatja a titokba, azt később megtudjuk.* Majd esküvel kötelezi mindkét kísérőjét, hogy a látottakról hallgatni fognak s mikor a föld alól megszólaló szellem is ismételve követeli az esküt, előbb gúnyolódik, hogy ezzel is tévútra vigye társait, majd ünnepélyes pá-

* III. felv. 2. szín.

thosszal mondja: «Nyugodj, felháborúlt szellem, nyugodj!» Búcsúszavai is oly zavartan hangzanak, mintha már a fölvenni szándékolt örültségi szerep próbái volnának.¹

A szellem azután már csak a harmadik felvonásban tűnik föl ismét, abban a jelenetben, melyben Hamlet, miután a rendezett színjáték is meggyőzte őt nagybátyja bűnösségéről, de ezt imádságközben leszúrni nem akarta, anyja hívására ennek szobájába jön,² a hol neki kellett volna dorgálást kapnia, de e helyett ő lesz dorgálóvá s tárja föl kíméletlenül anyja előtt a vérfertőzött há-

¹ Az első felvonás szellemjelenéseinek magyarázatára nézve lásd különösen: *Loening*: id. m. 229., továbbá 340. s köv. l., úgyszintén *Greguss* id. m. 266. s köv. l., *Alexander* id. m. 275. s köv. és 424. s köv. l. és *Ankenbrand* id. m. 31. s köv. l., az utolsó jelenetre nézve még: *Herm. Conrad: Hamlet u. sein Vorbild*, Stuttgart 1897, 246. l. Nemzeti Színházunkban az I. felvonás szellemjelenéseinek rendezését a színpad túlságos elsötétítésével hibázzák el; a közönség betű szerint semmit sem lát a szereplők alakjaiból, holott a szellemlátók rémületének kellene a közönségben is hasonló érzelmet keltenie. Még a szellemből is csak egy imbolygó lilaszín folt látható s érthetetlen marad, hogy a többi szereplők hogy láthatják rajta mindazt, a mit leírnak. E tekintetben még nagyobb túlzásba esett a «Magyar Színház» mise-ensceneje.

² III. felv. 4. szín.

zasságnak, melyben él, egész iszonyatosságát. Shakespeare tudtunkra adja, hogy ez a jelenet is éjjel, «az éj rémjáró szakában» játszódik le; * a királyné már fia első, zord szavaitól megijedve, segítségért kiált; a leskelődő Polonius nem hogy segítségére jönne, hanem a kárpit mögött maga is segítőt hí. E gyávasága lesz veszte: Hamlet azt hívén, a királylyal van dolga, átszúr a kárpiton s ledöfi a lesben állót. Mindez pár percz műve, de e pár percz elég arra, hogy a királyfi lelkét ismét fenekestül fölforgassa; a szellem fölfedezését most már igaznak tudja, mindazonáltal elmulasztotta a túlvilági meghagyás teljesítését; a gyilkos él s helyette ártatlan vért ontott ki: a Poloniusét. Szenvedélye kitörést keresvén, anyját halmozza el megérdemelt, de a fiú részéről mégis a vadságig kiméletlen szemrehányásokkal, miáltal megint atyja szellemének utasításával jön összeütközésbe, mert az anyja iránt kiméletet követelt. Eközben, hogy szemrehányását hatásosabbá tegye rámutat a királyképekre, melyek a szobát díszítik: a meghaltéra és az élőére, rámutat fönségére az egyiknek, alávalóságára a másiknak s mialatt meny-

* Hamlet mondja a megelőző jelenetben.

dörgő szavakkal gyalázza a trón- és hitvesbitorlót, az élő királyt, egyszerre ott áll előtte: a meghalt király. A rémület egy pillanat alatt úgy megváltoztatja hangját, tartását, hogy a királyné, ki nem látja a szellemet, magában fölsóhajt: «Haj! örült csakugyan.» Hamlet szorongó kérdésére a szellem megszólal, s bár edzeni jött fia tompúlt szándékát, inti mégis, legyen gyöngédebb anyja iránt. A most következő szavak ismét valódi remekei a túlvilági beavatkozástól megzavart lelki élet festésének. A szellem azt mondván: «Szólj néki, Hamlet», ez zavarában nem tud mást kérdezni, mint: «Hogy van, asszonyom?» Erre a királyné:

«Oh jaj, *te* hogy vagy?
 Ki pusztá ürbe függeszted szemed,
 S beszédbe állsz a test nélküli léggel?
 . . . Óh, édes fiam!
 Önts lángoló agyrémeid hevére
 Hús béketűrést. Mit nézsz oly merőn?»

Hamlet:

Öt, öt! Ni mily halványan rám-mered?
 Alakja, sorsa együtt, a kövekbe
 Érzést papolna. Óh ne nézz reám,
 Nehogy siralmas arcod eltereljen
 Ádáz műventől; és hogy színtelenné
 Ne váljon tettem: könyvé, vér helyett.»

A királyné még mindig nem tudja megérteni, kivel beszél Hamlet. «Nem látsz te semmit?» kérdi tőle fia. «Nem is hallottál semmit?... No nézz oda! Nézd, hogy lopózik el! Atyám az, a mint e földön élt, járt. Nézd, ahol megyen: most, most suhan az ajtón kifelé!»¹

Ebben az utolsó szellemjelenésben egy mellékesnek látszó részlet Goethe óta foglalkoztatja a dramaturgiát. Shakespeare az első felvonás szellemjelenéseire nézve abban a tekintetben, hogy a szellem mily alakban lépjen föl, utasítást nem adott, de a tragédia szövegéből tudjuk, hogy a meghalt király «tetőtől talpig érczbe öltözve» jár föl sírjából; ennek alapján az a mai színpadi gyakorlat, hogy a szellem mindig és mindenütt, — tehát a III. felvonás jelenetében is — ily alakban mutatja magát. Ámde a Hamlet első quartokiadásában e jelenetnél ez az utasítás olvasható: «Enter the ghost in his nightgown.» Itt tehát a szellemnek hálóköntösben kellene megjelennie s talán erre utálnak Hamlet e szavai: «Atyám az, a mint e földön élt, járt.»²

¹ E jelenetre nézve l. *Loening* id. m. 364. s köv. l. és *Bucknill* id. m. 84. s köv. l.

² Az angol eredetiben: «My father, in his *habit* as he liv'd!»

Azonban ez az utasítás a későbbi kiadások egyikében sem fordul elő. Goethe e tárgyról elmélkedve,¹ maga is visszásnak találta e ruhacsere első benyomását, de azután mind több érvet tud annak helyessége mellett fölhozni. Az újabb írók, amennyiben egyáltalán ügyet vetnek e kérdésre, úgyszólván egytől-egyig a Goethe első benyomásának adnak igazat. A néphithez körülbelül akkor járunk legközelebb, ha a sírjokból fölkelő halottakat úgy képzeljük el, a hogy sírjokba tétettek. Igaz, hogy a Hamlet saját szavai szerint atyját viaszpólyákba burkolták, mint a múmiákat, s ha így történt, akkor sírjában vértezetben sem feküdhettek; de bármint legyen, furesán esik elgondolni, hogy egy halottnak a szelleme mindig a helyhez és alkalomhoz mért öltözetben jelenjék meg, s ezért föltételezhetjük, hogy még a Shakespeare idejében mellőzték ezt a megkülönböztetést és semmi okunk sincs arra visszatérni.²

A Hamletben előforduló szellemjelenések indokolása annál inkább érdekelt bennünket,

¹ «*Erste Ausgabe des Hamlet*», 1825-ből.

² *Delius*, *Hamlet* 103—104. l., *Loening* id. m. 217. l., *Bucknill* id. m. 87. l., *Roffe* id. m. 27. s. köv. l.

mert azoknak a színműbe való belészövé-
sét — mint már említettük — joggal a
Shakespeare saját conceptiójának tekinthetjük.

A természetfölötti drámai elem jogosult-
ságára nézve általánosságban mondottakon
kívül itt szem előtt kell tartanunk, hogy a
Shakespeare idejében — mint már említet-
tük — hagyomány és szokás volt a dráma-
írásban a megöltek szellemét magát tüntetni
föl az antik Eumenidák bosszúkövetelő szere-
pében, s épen mert őket magukat cselekvőkké
tenni ellenkezett volna szellemi mivoltukkal,
kellett nekik azt a föladatot kijelölni, hogy
fölfedezésökkel, sugalmazásukkal maguk he-
lyett más bosszúállót támaszszanak. Ez a
módja a bosszúmű megindításának Hamlet-
ben oly lényeges, hogy a nélkül e tragédia
egész meséje magától megdőlné, s ezért tar-
totta már Tieck is oly fontosnak a szellem
szerepét Hamletben.*Először is az előbbi király
megmérgezése oly ördögi alattomosággal és
óvatossággal történt, hogy máskép, mint sírból
jövő híradás útján csakugyan ki nem derülhetett
volna, vagy legalább is ismeretlen maradt volna
a gyilkosság módja, már pedig ennek ismerete

* Krit. Schrift. IV. 352. s köv. 1.

nélkül Hamlet el nem játszathatná azt a színdarabot, a melynek szemlélete a király bűnös lelkiismeretét megszólaltatja.¹ Másrészt, akár mily ellenszenvet érez Hamlet királyi nagybátyja iránt, s bármennyire ismeri az ő «próféta lelke» ennek gazságait, más mint megölt atyjának parancsa, bizonyosan nem vihetné rá arra, hogy kezét emeljen anyja férje, az ország királya ellen. És viszont a mód, a hogy a szörnyű titok és a bosszúállás kötelessége tudomására jutott, minden képzelhető között legalkalmasabb, az ő ábrándozó, babonás, habozó, tépelődő természetével találkozva,² azt a helyzetet teremteni, melyben őt oly soká vergődni látjuk, melyből tulajdonképen az egész bonyodalom ered s melyből a herczeg csak halála órájában tudja magát kiragadni s utolsó erejével lesujtani a gyilkost akkor, mikor az már nemcsak atyjának, hanem neki magának is gyilkosává lett.

¹ Ezt a körülményt figyelmen kívül hagyta *Béla Henrik* az 1909 febr. 21-iki Shakespeare-matinén fölolvastott, eddig meg nem jelent értekezésében (*Hamlet* tragédiája), melyben a szellemjelenéseket mint tisztán hangulatkeltő, a dráma szempontjából lényegtelen járulékokat tüntette föl.

² *Tieck* id. m. 70. l.

E helyzet egész természetesen fejlődik a szellemjelenésből, illetőleg a szellem megnyilatkozásából. Gondoljuk csak el, vajjon egy Hamletnél merészebb és határozottabb ember is oly könnyen szánná-e magát rá arra, hogy megölje a királyt, nagybátyját egy szellem vádja alapján, a kit tanuul be nem idézhet? vajjon nem úgy tünnék-e föltette, mintha annak indoka nem egy bebizonyíthatatlan gonosztettért való bosszúállás, hanem egyszerűen a trón birtokának vágya lett volna? E helyzet, nemcsak kételkedő természete teszi tétovázóvá Hamletet s okozza, hogy vészes szándékát előbb érti meg a fenyegetett király s előbb veszi őt üldözőbe s ejti végül törbe, mielőtt ő azt a szándékot tette válthatta volna.*

A szellemjelenések szövése azonban önkénytelenül még egy más kérdés fölállítására is rávisz. Ha Shakespeare csak az öreg király szelleme által adathatta tudtára Hamletnek a szörnyű titkot, mi szüksége volt a szellem-

* Lásd ezekre nézve *Rümelin* id. m. 100—101. l., *Loening* id. m. 95., 212. s köv. l., továbbá *H. Conrad* id. m. 250. l., *Alexander* id. m. 94. s köv. és *Wurth* id. m. 299. s köv. l. *Béla Henrik* id. fölolvasásában szintén érdekesen foglalkozott ezzel a tárggyal.

nek két éjszakán át a vár előtti téren kísértene, közönyös katonák előtt mutatkoznia, míg azok végre odahívják Hamletet, hogy beszélhessen vele? Hiszen a mint a III. felvonás jelenetében tud a szellem a vár egy belső szobájában úgy megjeleni, hogy az ott levő királyné se lássa, csak Hamlet, megjelenhetett volna már előbb magának Hamletnek és csak Hamletnek s ez előtt megnyilatkozhatott volna mások árulkodásának minden veszélye nélkül.

Fölületes szemléletre úgy látszik, mintha az első felvonásnak arra a megszerkesztésére, melyet Shakespeare jónak látott, csak épen a nézőnek volna szüksége, hogy az első jelenetek által erre hangolt kedélye a természetfölötti elem beavatkozását valóságul elfogadni hajlandóbb legyen. Elismerendő, hogy ez is ok, de magában talán mégsem elegendő. Van erre mélyebben rejlő lélektani ok is; ezekre az előzményekre nemcsak a nézőnek, hanem Hamletnek is szüksége van, hogy higgyen a szellem szavainak. Még így is azt látjuk, hogy mihelyt a léleklátás első izgalma elmúlt, már ő okoskodni kezd:

«A látott szellem ördög is lehet,
Mert az is ölthet ily tetszős hüvelyt;
S tán gyöngeségem, mélakórom által

— Mert ily kedélyre nagy hatalma van —
 A kárhozatba dönt. Nincs rá bizonyság
 Ennél különb . . . »¹

Ezért eszeli ki a színelőadást, mely egy, az atyján történt orgyilkossághoz egészen hasonló esetet hoz színre. Tombol örömében, mikor nagybátyja elárulja izgalmát s a darabot végignézni nem tudja. Most már megvan a bizonyíték s mégis kevéssel később a szellem előtt azzal kell magát vádolnia, hogy «múlni hágy időt és szenvedélyt s nem hajtja végre rettentő parancsát».² Vajjon milyen magatartást követne, ha a szellem csak szobája csöndes magányában jelent volna meg s nyilatkozott volna meg előtte? Nem kétségtelen-e, hogy ebben csak «gyöngesége, mélakórja» képzetét látja vala, talán panaszkodik lelkének ily meggyötörtetése miatt, de kötelességet magára nézve ebből le nem vont volna; míg emígy, a szellemjelenést, melyet többen rémülve láttak, valóságnak kellett fölismernie, s ezért nem térhet ki a túl-

¹ A II. felvonás végjelenetében.

² III. felv. 4. szín. Lásd erre nézve: *Dr. Hans Laehr: Die Darstellung krankhafter Geisteszustände in Shakespeare's Dramen.* Stuttgart, 1898, 72. l.

világi üzenet elől, melyet neki ez a szellemjelenés hozott.¹

A kifejtettek után azt hiszem az a kérdés nem is kérdés többé, vajjon Shakespeare a «Hamlet» szellemjelenéseiben valóban létezőnek tekintendő, mondjuk objectiv természetfölötti tüneményt akart-e színrehozni, vagy csak subjectiv képzelődés káprázatát? Az emelttéri jelenetek tekintetében erre nézve alig is van nézeteltérés,² de a kik a modern gondolkozás szemüvegén át nézik a Shakespeare drámai conceptióit, azok az ő subjectiv képzelődési elméletek részére legalább a III. felvonás szellemjelenését akarják lefoglalni. Ebben a szellemet csak Hamlet

¹ Tieck id. m. 73—74. l. Érinti e tárgyat Berger-nek szerző előtt ismeretlen értekezése nyomán Wurth, id. cikkében 299. l. Lásd még: Coleridge id. m. 159. l.

² A subjectiv képzelődés föltevését védi egy névtelen cikk: *Shakespeare's Ghosts, Witches and Fairies*, a *Quarterly Review* 1890. évfoly. 101. s köv. l. s e felé hajlik Beöthy a már id. helyen; Bucknill (id. m. 44. s köv. l.) nem tartja káprázatnak, Gyulai (id. m. 22. l.) csodásnak ismeri el, Loening (id. m. 215. s köv. l.), Greguss (id. m. 266. l.) igazán természetfölöttinek, Brandes (id. m. 595. s köv. l.) nem tartja kizártnak, hogy Shakespeare maga is hitt az ily szellemjelenés lehetőségében; lásd Ankenbrand id. m. és 5. l. Méziéres id. m. 398. l. és Coleridge id. m. 356. l.

látja, tehát csak az ő képzelődésének szüleménye. Hamlet a legnagyobb izgalomban van, az imént rámutatott atyja képére, nem könnyen érthető-e, hogy fölszigázott képzelete azt szellemalakban is eléje varázsolja? *

Valóban nehezen érthető, miért szerepeljen ugyanabban a darabban ugyanaz az alak, egyszer mint természetfölötti tünemény, másszor mint egyéni képzelődés szülötte? Ennek értelme volna, ha a képzelődés az előbbi tünemény reflexképét idézné föl; azonban itt a helyzet, környezet, hangulat egyáltalán nem kedvez ily reflexképzelődés föltételezésének. Hamlet épen mostohaatyját gyalázza s anyját szemrehányásokkal ostromolja, mikor a szellem megjelenik; ez anyyira meglepi, hogy egészen oda van. Ha valamely káprázatot felizgatott képzeletünk hoz elénk, akkor az a káprázat bizonyosan azt is mondja, a mit képzeletben tőle várunk; ámde a jelen esetben a szellem ép az ellenkezőjét mondja annak, a mit Hamlet tőle vár; ő — mint ki is fejezi — szemrehányásra van elkészülve késedelmeskedése miatt s íme atyja, —

* E fölfogást *J. H. Hudson* (id. czikk 449. s köv. l.) odáig viszi, hogy két egészen különböző szellemet vél «Hamlet»-ben fölfedezhetni.

halhatatlan szerelmével még a túlvilágról is óvni akarván méltatlan hitvesét, — szeliden arra inti, hogy bánjék gyöngédebben anyjával!¹ A Shakespeare korában a hazajáró lelkekről úgyis azt hitték, hogy azok rendesen annak és csak annak mutatkoznak, a kivel dolguk van; nem lehet tehát csodálnunk, hogy ugyanaz a szellem, mely az első felvonás jeleneteiben többeknek is látható volt, a királyné szobájában csak Hamletnek mutatkozik.

A Hamletbeli szellem e határozottan objectiv létezése, természetfölötti mivolta szükségkép kizárja azt a fölfogást is, a melynek alapján a francia színpadon Talma akképen módosította a Shakespeare szomorújátékát, hogy a szellemjelenést a közönség egyáltalán nem látta, csak a szellemlátó Hamlet rémülése volt látható, s a szellem szavaira is csak az ő válaszából vonhattak a nézők következtetést.² A Shakespeare helyes magyarázata és hű színpadra alkalmazása az előtt a szempont előtt nem hajolhat meg, hogy a

¹ *Laehr* id. művében (81. l.) úgy magyarázza a szellem e beavatkozását, hogy Hamletet a gyilkosság titkának elárulásától akarja visszatartani.

² Lásd a *Quarterly Review* előbb id. cikkét.

mai nézőnek talán ijesztőbb a rém, a melyet nem lát, mint az, a melyet lát.¹

VI.

(Következtetések a Shakespeare személyes fölfogására a természetfölötti világot illetőleg.)

Az előadottakkal eléggé igazolhatni véltük, hogy a természetfölötti elem, s mindaz, a mi e fogalom határán jár, a Shakespeare drámai költészetében nagyon kiterjedt és fontos szerepet visz. E szerepe jogosulttá teszi annak a vizsgálatát is, hogy a költő Shakespeare e megnyilatkozásai hogy viszonylanak az ember Shakespeare ezekre vonatkozó fölfogásához, meggyőződéséhez? más szóval: hogy mennyiben hitt maga a költő annak a természetfölötti világnak a jelenségeiben, melyet előttünk föltár?²

Kevésbé gondolunk itt azokra a tisztán meseszerű színművekre, melyekben Shakespeare gyönyörködtetésünkre költői képzeletét játszátja, s melyeket az ő kora sem tekintett

¹ *J. H. Hudson* többször id. cikke (Westm. Review) és *Dr. Benno Diederich: Von Gespenstergeschichten*, Leipzig, 1903, 151. s köv. l.

² Lásd erre nézve *Spalding* id. m. 10—11., 125. és *A. Roffe* id. értekezését.

egyébnek csillogó költői illuziónál, melynek keltésében a dráma terén mindenesetre még ma is utólérhetlen mester gyanánt áll ő előttünk. De gondolunk inkább azokra a mystikus és babonás jelenségekre, melyek némely darabját áthatják s a melyekről tudjuk, hogy az ő korában a műveltebb, sőt a vezető osztályok részéről is komoly hittel találkoztak.

Tudvalevőleg a nagy költő vallási hovatartozása és vallásos fölfogása oly kérdés, melynek magának egész irodalma van. Vannak, a kik jó protestánsnak tekintik,¹ vannak, a kik a catholicismus részére vindicálják őt,² nehányan nem dogmaszerűen, de mégis hívő kereszténynek vélik fölismerhetni;³ vannak, kik őt pantheistának, vannak kik pogánynak, sőt atheistának itélik,⁴ míg Goethe «ein wahrer Naturfrommer»-nek mondja.⁵

¹ Wordsworth, Sharp, Manuel, dr. Vehse, Sievers ; l. Greguss id. m. 311. s köv. l.

² Chateaubriand, Rio, H. S. Bowden, Reichen-sperger és Hager, Carlyle is (Heroes, Hero-worship etc., Dante and Shakespeare) a catholicismus productumának mondja Shakespeareat.

³ Ebrard, Rümelin stb.

⁴ Birch ; l. Gervinusnál, id. m. IV., 360. l.

⁵ «Shakespeare u. kein Ende.»

Hogy Shakespeare nem szerette, sőt szívesen gúny tárgyává is tette a puritanizmust, azt művei több helyen elárulják, s minthogy a korabeli angol protestantismus összes árnyalatai között a puritánok helyezkedtek legmerevebb ellentétbe a catholicismussal, ez őt csakugyan némileg közelebb hozhatta ez utóbbihoz. S miután tudjuk, hogy Shakespeare utolsó éveiben a puritanizmus az ő saját családjába is befészkelte magát, érthetővé válik, hogy családja őt vallástalannak tartotta.¹ Ő, ki oly mélyen hatolt be az emberi lélek ismeretébe, mint korának egyetlen írója sem, s ki oly megszámlálhatatlanul sokféle emberi agy és emberi szív hű reflexképét hagyta hátra műveiben, hogy őt Coleridge joggal myriad-lelkűnek mondta,² e sokféleséggel szinte szükségszerűen elrejtette előlünk a lelki élet s különösen a vallás kérdéseire vonatkozó saját egyéni fölfogását.³ De annyit kétségtelennek tarthatunk, hogy azokban az elkeseredett vallási küzdelmekben, melyek az ő korán átviharzottak, ő egyik pártnak sem

¹ Brandes id. m. 978. s köv. l.

² Id. m. 251. l.

³ Spalding id. m. 135. l., Rümelin id. m. 167. l., Gervinus id. m. IV., 399. s köv. l., 427. s köv. l.

adta magát egészen oda, hanem tárgyilagos felfogással azok fölébe igyekezett emelkedni. Ezzel együtt jár az, a mit szintén bizvást föltételezhetünk, hogy kora sok elfogultságával és babonájával szemben a józan fölvilágosodottság álláspontjára helyezkedett.¹

Erre mutat például az az egészen modern pathologiai fölfogás, melynek szempontjából ő a tébolyt nézi, melyet még az ő korában is sokan rossz szellemtől való megszállásnak tulajdonítottak s mint ilyet sanyargatásoknak is vetett alá.² Erre mutatnak a skepsisnek mindazok a megnyilatkozásai, melyeket Shakespeare, a hol csak teheti, czélzatosan állít a balítéletek, babonák és csodahit mindenféle tanaival és képzelgéseivel szembe.³

Igy az egészen meseszerű «Szentivánéji álom»-ban is Theseus király kijelenti, hogy nem hisz a csodákban, nem hisz «agg mesékben és tündér babonákban»; csak «az örült, a szerelmes, a poeta, a ki mind csupa

¹ Goethe: «Calderon's Tochter der Luft.» *Gerwinus* 420. s köv. l.

² Greguss id. m. 240. l., Spalding id. m. 76., 82. l. Némileg más véleményben van H. Laehr id. művében 118. s köv. l., 187. l.

³ Thiselton Dyer id. m. 49. l.

képzelet» képes «a légi semmit állandó alak-
kal, lakhelylyel és névvel ruházni fel».¹
A «Windsori víg asszonyok» pajkos tréfára
használják föl a rémeket, manókat és tün-
déreket látó néphitet s maga Falstaff is
gúnyt űz a javas asszony jóslata után járók-
ból.² Mercutio a «Romeo és Juliá»-ban a
Mab királyné tündérmeséjét, melyet elbeszél,
maga álomnak, «a henye agy szülöttének»
mondja, minőt «a semmi, vagy csak képzelet
fogant».³ Perikles babonának mondja a hajó-
soknak azt a hitét, hogy a halott vést hoz
a hajóra, mely magából ki nem veti.⁴

A csodás előjelekben való hit nyilvánítása
mindenütt ellentmondással találkozik: Pan-
dolfo bibornok, a pápai követ a francia tá-
borban az emberek dőre hiszékenységében
bízik, mely minden természeti jelenséget a
János király vesztére fog magyarázni.⁵ Julius
Caesar sem hisz a jelekben és álomlátásokban
s elszántan megy a Capitoliumba, bár ott
veszte várja;⁶ IV. Henrik király is azt tartja,

¹ V. felv. 1. szín.

² IV. felv. 4—6. szín.

³ I. felv. 4. szín.

⁴ Perikles, III. felv. 1. szín.

⁵ «János király», III. felv., 4. szín.

⁶ «Jul. Caesar», II. felv., 2. szín.

hogy «nincs rossz előjel annak, a ki nyer»;¹ Hamlet is «daczol a baljóslattal».² «Lear király»-ban az öreg Gloster aggódva, csüggedve magyarázgatván a nap- és holdfogyatkozások káros hatásával megrágalmazott fia, Edgar pártütését, a cselszövő Edmund fiatal, eretnek szelleme kigunyolja az ily hitet, mely, «ha szerencsénk beteg, balsorsunkra vet: napra, holdra és a csillagokra, mintha gazemberek kényszerüségből volnánk, bolondok az ég akaratából... szóval, a mi rosszban leledzünk, az mind isteni unszolásból történnék.»³ Cassius is azt tartja: «Nem csillaginkban, Brutus, a hiba, hanem magunkban, kik megbókolunk.»⁴ Warwick, a «IV. Henrik»-ben egészen természetes magyarázatot igyekszik a tapasztalt emberek jövőbelátásának adni.⁵ Cleopatra hölgyei ki-nevetik a jóst, ki «mindent tud», s csak tréfaképen hallgatják jövendőmondását.⁶ Hövér-Percy maró gúnnyal beszél az öreg

¹ I. rész, V. felv., 1. szín.

² V. felv., 2. szín.

³ I. felv., 2. szín.

⁴ «*Jul. Caesar*», I. felv., 2. szín.

⁵ II. rész, III. felv., 1. szín.

⁶ «*Antonius és Cleopatra*», I. felv., 2. szín.

Glendowerrel, a híres varázslóval; szemtől-szembe tagadja annak összes nagy-mondásait, s utóbb a kor negromantiájának és alchymiájának egész leltárát kegyetlenül leszólja.¹ VI. Henrikben a st. albansi csodát Gloster herczeg közönséges kuruzslás és szélhámosság gyanánt leplezi le a hiszékeny király előtt.² Láttuk, hogy a «Tévedések játékában» és a «Vízkereszt»-ben az ördögüzést tette gúny tárgyává a költő, a boszorkányok lényének ellentmondó megalkotása «Macbeth»-ben pedig elárulni látszik, hogy neki magának nem volt erős hite a boszorkányokban. A «Téli rege» Antigonusa követi ugyan az álomkép utasítását, de mégis megjegyzi, hogy, bár mondják, ő nem hiszi, hogy a halottak lelke visszajár.³ Magában «Hamlet»-ben a szellem-jelenés csak nehezen tud a kételyeken diadal-maskodni; Horatio, már mikor látta a szellemet, azt mondja róla — igen jellemzően — «Egy porszem ő, az ész szemét zavarni».⁴ Hamlet maga sem hisz csak a saját szemeinek, s teljesen igaza van Bucknillnek abban,

¹ «IV. Henrik, I. rész., III. felv., 1. szín.

² VI. Henrik, II. rész., II. felv., 1. szín.

³ III. felv., 3. szín.

⁴ I. felv., 1. szín.

hogy a szellemlátás után is a királyfi hite a túlvilági híradásban nem oly erős, mint a Macbethé a boszorkányok szavában.¹

A mi különösen a Shakespeare vallásos hitét illeti, mindenesetre igen szabad gondolkozás nyilvánul azokban a nyilatkozatokban is, a melyekben egyik-másik drámai alakja az isteni akarat ellen lázadoz. «Lear király»-ban a megvakított Gloster az mondja: «mik a legyek a pajkos gyermekeknek, az vagyunk az isteneknek mink: mulatkozásból öldösnek el bennünket.»² «Cymbeline»-ben Posthumus szemrehányást tesz az isteneknek, hogy Imogent, kit halottnak hisz, kicsiny hibáért veszni hagyják s másnak megengedik rosszal tetézni rosszat.³ «Macbeth»-ben Macduff, mikor elbeszéli neki, hogy nejét, gyermekeit mikép gyilkolták le a zsarnok bérenczei, fölkiált: «Látta ezt az ég — és nem segíte rajtok?»⁴ Hamlet azért száll pörbe az Örökkévalóval, hogy «mért szegezte az öngyilkosság ellen kánonát?»⁵ Gervinus

¹ *Id. műv.* 66. l.

² IV. felv., 1. szín.

³ V. felv., 1. szín.

⁴ IV. felv., végjelenet.

⁵ I. felv., 2. szín.

joggal utal arra, hogy Shakespearenek különösen vallásos érzelmű alakjai rendesen gyöngé és tehetetlen jelleműek, mint II. Rikárd és VI. Henrik; hogy gonosztevői rendesen megbánás nélkül, nemes jellemei többnyire vallásos megadás nélkül válnak meg az élettől s halni készülő szerelmesei ritkán vigasztalják egymást a viszontlátással a túlvilágon.¹

Sokan művei által egyenesen bebizonyítottak látják, hogy Shakespeare nem hitt keresztényi módon a lélek halhatatlanságában. Azonban szem előtt kell tartanunk, hogy a halálnak bizonyos, inkább pogány, mint keresztény fogalmaknak megfelelő feltüntetése a renaissance irodalmának — Angliában is — meglehetősen elterjedt jelensége volt.² Ha vannak is a Shakespeare színműveiben és sonettejeiben helyek, melyek még az ókori pogányság hitével is ellenkezőleg a testi élet megszűnését a teljes elmulással egyértelműnek látszanak vallani,³

¹ Id. m. IV., 241 s köv. l.

² *Symonds* id. m. 51. l.

³ Ilyen helyek: a «*Szeget Szeggel*»-ben a halálra ítelt Claudio panasza (III. felv., 1. szín); a «*Vihar*»-ban Prospero szavai, mikor a szellemeket elűzte (IV. felv., 1. szín); «*János király*»-ban Henrik her-

vagy legalább is kételyt fejeznek ki a lélek továbbélése iránt,¹ ezekkel sokkal több oly nyilatkozat és vonatkozás állítható szembe, mely a léleknek a keresztény hit szerinti halhatatlansága mellett tesz határozott vallomást. Vannak viszont olyan helyek is, melyek a lélekvándorlásra utalnak,² s gyakoriak az oly életbölcesség megnyilatkozásai, mely szándékosan megkerülve a sirontúl rejtélyét, a sztoikusok módjára emberi méltóságunkból s az élet rendeltetéséből vonja le földi pályafutásunk erkölcsi szabályait.³

Shakespeare élete folyása is valószínűvé teszi, művei is mutatni látszanak, hogy vidéki kis helyen töltött első ifjúságának naiv vallási képzeteivel együtt idővel hite általában elhomályosult, megrendült, hogy volt egy korszaka, mikor «tettűs élete zajában elnémult az égi szó», s hogy ezt a korszakot

czeg szavai az V. felv., 7. színének elején; *IV. Henrik* I. részében a haldokló «Hövér» végszavai (V. felv., 3. szín); *Hamlet* elmélkedése a koponya fölött (V. felv., 1. szín), úgyszintén a 71 és 122. sz. Sonette.

¹ Constantia szavai a «János király» III. felv. 4. színében; *Hamlet* ismert monológja (To be or not to be) a III. felv. 1. színében és a 74 s 146. sz. Sonette.

² *Thiselton Dyer* id. m. 47 s köv. l.

³ *Gervinus* id. m. IV., 401 s köv. 423. l.

végévei felé, a falusi életbe való visszateréssel együtt, bizonyos lelki békéhez, a gyermekkori emlékek templomához való visszaterés is követte.¹ Ilyenképen talán egész lelki életére kiható, jelképes értelem tulajdonítható 110-ik Sonettejének :

«Megvallom, ah, csapongtam erre, arra,
Hibám egész világ szemébe tűnt,
Magam' csalám, drágát olcsóra tartva,
Új szeszélylyel tetéztem régi bűnt;
Megvallom, az igazság szent arczába
Ferdén tekinték . . . De az égre, fenn,
Vérem megifjult esztelen harczába,
S téged legjobbnak ismert meg szívem.
Most vége; csak mi örök, az maradt meg,
Szeszélyre többé nem hajt léha vágy,
Kitenni téged újabb kísérletnek,
Ki istenem vagy, kit e szív imád.
Fogadj megint, a legszentebbet adva
Az ég után, kebledre, hű karodba!»²

Shakespeare minden «myriadlelkűsége» mellett is élete és egész munkásságának általános benyomása az, hogy sohasem volt teljesen vallástalan s hogy a valódi hitet sokkal többre becsülte másokban, mintsemhogy önmagában egészen nélkülözni tudta volna.

¹ *Spalding* id. m. 129—147. l.

² *Szász Károly* fordítása.

Kimutatható, hogy a szentírás az Apokryphákkal együtt az a könyv, melyet mint költő is legtöbbit használt s idézett,¹ és figyelmet érdemel az éles bírálat, melyben a «képzelt tudásunk bástyái mögé vonuló» skepticismust részesíti,² valamint leginkább bölcseledő alakjának, Hamletnek vallomása:

«Van egy istenség, a ki czéljaink
Formálja végre, bár mikép nagyoltuk.»³

s ez a másik: «Egy verébfí sem eshetik le a gondviselés akarátja nélkül».⁴

Vannak, a kik a rossz társaságban könnyelműen eltöltött ifjúkor után hőssé és nagy királylyá vált V. Henrikben vélik a Shakespeare saját ideálképét föltalálhatni,⁵ mely lovagi és vallásos erényekből alakult volna;⁶ hajlottabb korában, élettapasztalatai tették volna őt azután azzá a pesszimista bölcse-lővé, a kinek képmását Hamletjében s még inkább Athéni Timonjában hagyta reánk.⁷

¹ Anders id. m. 2. l.

² Lafeu szavai a «Minden jó, ha jó a vége» II. felv., 3. színében.

³ V. felv., 2. szín.

⁴ U. ott.

⁵ Méziéres id. m. 285. l. Gervinus id. m. IV., 428. l.

⁶ A. F. Rio: «Shakespeare», 145. l.

⁷ Méziéres id. m. 405 s köv. l.

Az kétségtelen, hogy «Hamlet»-je Shakespearenek különösen közel állott szívéhez, s hogy annak gondos átdolgozását, folytonos javítását nemcsak a már akkor közkedvelt-ségű és hírneves darab sikerének újabb és újabb fokozására való igyekezet okozta. Valamennyi drámái között ebben van legtöbb philosophiai reflexio; s e mellett feltűnően sok kiereszkedés a költő másik élethivatására, a színészetre; Shakespeare e művet életének oly időszakában írta, mikor világnézlete sok tapasztalás és hányatás után már megállapodott, lelkének fiatalos heve lehült, az élet és a világ nagy kérdéseit higgadtabban, tisztábban, de egyúttal kiábrándultabban és sötétebben nézte. Jogositva vagyunk tehát «Hamlet»-ben inkább, mint bármely művében keresni a költő személyes világnézetének megnyilatkozásait.* És e tekintetben nem csak a bús királyfi saját szavait kell vizsgálnunk, hanem azt is, a mit a költő a Horatio szájába ad. Ez a Horatio nem oly jelentéktelen alak, minőnek első pillanatra látszik.

* Lásd erre nézve *Rümelin* id. m. 104 s köv. l. *Gervinus* id. m. III., 241, 273. l. és *Coleridge* id. m. 160. l.

A dráma meséjében oly alárendelt szerep jut neki, kivéve az utolsó jelenetet, mikor Hamletet a halálba is elkísérni akarja (Bennem a dánnál több a római), egyénisége oly kevéssé lép előtérbe, annyira árnyéka csak hercegi barátjának, hogy szinte érthetetlenek a magasztalásnak azok a gyönyörű szavai, melyeket Hamlet reá pazarol,¹ s melyek igazi ideálját fejezik ki a férfijellemnek. Azt kell tehát hinnünk, hogy Shakespeare többet látott ebben az alakjában, mint a mennyit velünk láttat; hogy ő a Horatio személyében Hamlet mellé egy olyan társat akart adni, a minőt jelentékeny, nagy egyének gyakran választanak maguknak a mindennapi érintkezésre, kiktől szellemi indítást vagy tanácsot nem várnak, de kiknek kipróbált jellemén megpihen bizalmuk s kiknek egyszerű józanságán mintegy próbaképen tükröztetik szellemük sugarait.²

Ha már most Shakespeare korának általános viszonyaiból joggal következtethetünk arra, hogy a természetfölötti világ létezésének s az azzal való érintkezés lehetőségének akkor általánosan elterjedt s a műveltebb

¹ III. felv., 2. szín.

² Lásd erre nézve *Rümelin* id. m. 205 s köv. l. és *Laehr* id. m. 47. lapját.

embereknél is többnyire erősen állott hitét Shakespeare sem tagadhatta meg egész életében, teljes merevséggel,¹ a fentebbiek szerint mindenesetre legtöbb okunk van ennek bizonyítékait s e hitének mértékét, terjedelmét a «Hamlet»-jében foglalt s különösen Hamlet és Horatio szájába adott nyilatkozatokban keresni. Minden arra mutat, hogy a költő e darabját s különösen e szereplőinek mondasait talán valamennyi között legkomolyabban vette, hogy tehát azt, a mit e darabban velünk elhítenni akar, maga is hitte, maga is átélte.² Feltűnő például, hogy a különben kételkedő, felvilágosodott Horatio mily komolyan beszéli el, tények gyanánt a Julius Caesar halálát megelőzőt csodás természeti jelenségeket s von azokból következtetést az imént feltűnt szellemjelenés mélyebb jelentőségére. Feltűnő az előbb hitetlennek mutatkozó Horatiónak a meggyőződés teljes erejét és erélyét eláruló elbeszélése, melylyel Hamletnek az éjjeli látomány iránti min-

¹ Lásd a *Quarterly Review* id. névtelen cikkében a 91 s köv. 1. és *I. E. Poritzky* első cikkét (Shakespeares Hexen) a «Der Zeitgeist» cz. folyóirat 1908-iki 41. számában.

² *Alexander B.* id. m. 555. 1. *Roffe* id. m. 2. 1.

den kételyét eloszlatni igyekeznek; ilyet nem ír az, kiből a mystikus világ iránti hit soha megfogamzani nem tudott. Épen Hamlet nevezi az embert «természet bohójának»,¹ kit megráz minden oly rémes gondolat, mely túlhaladja értelme körét. Épen Hamlet mondja Horatióknak, mikor ez magatartását csodásnak, idegenszerűnek találja, hogy ám üdvözlje, mint idegent szokás, mert «több dolgok vannak földön és egen, mintsem bölcselmünk álmodni képes». Nem úgy hangzik ez, mint a költő legközvetlenebb önvallo-mása egy érzékeinket és értelmünket túlhaladó világ létezéséről, épen abban a darabjában, melyben minden kétséget kizáró módon czéljául tűzi ki egy természetfölötti jelenséget valónak ismertetni el nézőjével?²

Az élet viszonyainak s az emberi lélek rejtelseinek föltárásában a valóság szilárd talaján oly biztosan járó hatalmas költői szellem e mystikus hajlamának megnyilatkozása összeköttetésben látszik lenni az élemedettebb korában reá ismét régi erejével

¹ «Fools of nature», I. felv., 4. szín.

² Lásd *Rümelin* véleményét, id. m. 206 s köv. l. és *Coleridge* id. m. 358. l.

ható vallásos hittel is. Hogy az ő korának mysticismusa mily szépen összefért a keresztény hit legderültebb kinyilatkoztatásával, annak Shakespeare maga adja példáját az őrtálló katonáknak a szellemjelenéshez fűzött beszélgetésében.* Ismét Horatio mondja:

«. . . . Úgy beszélük,
 Hogy a kakas, a regg e harsonája,
 Metsző, hegyes torkával fölveri
 A napnak istenét; s az ő jelére
 Ha tűz-, ha vízben, földön vagy egen
 Csatangol a bolygó lélek, siet
 Mesgyéi közé; s hogy van benn' igaz
 Arról ez a jelen tárgy is bizonyság.»

Erre Marcellus:

«Aztán csak elmúlt a kakas szavára,
 Mondják, valahányszor az idő közelg,
 Melyben Urunk születését ünnepeljük,
 Egész éjjel zeng e hajnalmadár;
 S hogy akkor egy se mer mozdulni szellem;
 Az éj ártalmatlan, planéta nem ver,
 Tündér nem ígéz, nem bűvöl boszorkány,
 Oly üdvös, oly szentelt azon idő . . .»

Mire Horatio: «Hallottam én is, hiszek is belőle . . .»

És sajtátságos: a mit a szent éjhez fűződő naiv néphitből a sokaktól katolikusként tartott, a puritánoktól idegenkedő angol költő drá-

* I. felv., 1. szín.

májában megörökített,¹ az szoros összefüggésben látszik lenni azzal, a mit később a puritanismus nagy költője, az «Elveszett paradicsom» dalnoka, Milton egyik ifjúkori versében megénekelt, melyben a bukott angyalokkal azonosított pogány istenségeket a Jézus születését megelőző éjjel elköltözteti uralmuk területéről.²

Abban az epilóghan, melyet Shakespeare utolsó darabjához, a «Vihar»-hoz s egyúttal a saját költészetéhez írt, ő a vallásos hitet minden varázslatnál nagyobb erőnek hirdeti. Azt mondja itt Prospero :

«Ím varázsom szellemi
Elhagyának, bűvöm törve ;
S kintől, kétségtől gyötörve
Nékem el kell veszni ma,
Ha nem old föl hő ima,
Melynek szent hatalma oly nagy
Hogy a bösz ég kegyre olvad
S tisztává lesz minden vétek.»

E szempontból tekintve valószínűséget nyer az a föltevés, hogy a Caliban alakjában, mint általában a «Vihar» conceptiójában Shakespeare, ki különben is úgy tűnik föl, mint

¹ Hamlet katolikus vonatkozásaira nézve l. *Gervinus* id. m. III., 304. l.

² Közli *Walt. Scott* id. művében a 62. lapon.

az éjszaki germán, tisztább keresztény világnézlet költői képviselője a déli, román fajoknak a renaissanceban erősen elpogányosodott életfölfogásával és költészetével szemben,¹ azt a gondolatot akarta kifejezni, hogy igaz ember, életének és szavának nemességével, türelemmel és önuralommal a világban hatalomra vergődő gonosz elemeket megfékezheti és szolgálatába hajthatja.²

A gonosz szellem hatalma, nyilvánulásának vagy személyesülésének alakjai és módjai felől a vélemény a keresztény vallásos fölfogás körében idő folytán változott, de alapja mindig az a hit maradt, hogy világunkban az isteni szeretet van uralomra hivatva, s hogy e szeretet erejével szemben áll a gonosz szellem, melylyel annak mindig új és új harcra kell vívnia. Van e hitnek oly formája is, mely minden embert életében egy jó és egy rossz szellemtől kísértnek vél s erre vonatkozik Shakespearenek is például 144 Sonetteje, valamint színműveinek is több helye a római történeti drámákban,³ úgyszintén Gratiano panasza a meg-

¹ Méziéres id. m. 599 s köv. l.

² Rio id. m. 293. l. Spalding id. m. 149 s köv. l.

³ Th. Dyer id. m. 54 s köv. l. Roffe id. m. 20. l.

gyilkolt Desdemona fölött, mikor azt mondja, jobb, hogy atyja, Brabantio előbb halt meg, mert ha élne még:

«E látomány kétségbe ejtené,
Átokkal űzné el jobb angyalát,
És kárhozatba dőlne.»¹

A jó és gonosz szellem e küzdelmében, mely az emberi lélek fölött folyik, a győztes gyakran változik; a nap huszonnégy órájának fele az egyiknek, fele a másiknak kedvez. A nappal az isteni szereteté, s ezért csak az ember iránt jóindulatú tündérek nem félnek a hajnal hasadásától;² ellenben a gonosz szellemé az éj. Az éj, melynek iszonyait oly megragadóan festi Shakespeare; az éj, «hol legszabadabb a rossz»,³ mely vakságot hoz s beköti a szánó nap gyöngéd szemét; mikor «a nap munkása fekhelyére dül, prédára éji szörny les egyedül»; mikor «a szikár orgyilkolás lopva jő, vérfertőző Tarquin lépésivel, a cél felé, mint a kísértet».⁴ Mert az «éji kísértőktől és manóktól» csak az istenek őriz-

¹ *Othello*, V. felv., 2. szín.

² *Szentivánéji álmom* III. felv., 2. szín.

³ *Julius Caesar* II. felv., 1. szín.

⁴ *Macbeth* II. felv., 1. szín, III. felv., 2. szín.

hetnek meg; ¹ éjjel a sirok kinyílnak, mérges gőzök, gyilkos párák keverednek a légben s minden gonosz varázs és bűverő fölszabadul.²

De ez a vészes uralom csak az első kakasszóig tart és van egy éj, melyben az embereket nyugtalanító és megrontó szellemeknek nem szabad a földön megjelenniök. Az az éj, melyben az isteni szeretet teljessége Megváltóját leküldte a földre; melyhez gyermekkorunk legédesebb emlékei, legszentebb képzetek fűződnek, a mikor a harangok éji zúgása s a kakas szelleműző szava mellett csak angyaloknak van az út nyitva ég és föld között; a mikor:

«Tündér nem igéz, nem bűvöl boszorkány,
Oly üdvös, oly szentelt azon idő.»

¹ *Cymbeline* II. felv., 2. szín.

² *VI. Henrik, II. rész, I. felv., 4. szín és IV. felv., 1. szín, Antonius és Cleopatra* IV. felv., 9. szín.

